

॥ ॐ तत्सत् ॥

॥ कृत्वा कृत्य विमर्शः ॥

[अथवा]

(कतव्यं मीमांसा.)

अयं ग्रंथो दयाराम तनुजनुषा शास्त्रि मूलशंकर
शर्मणा संकलितः

सर्वोऽप्यधिकारः स्वाधीनःस्थापितः कर्त्रा

मूल्यम् रु. ०-८-०

ગુજરાત વિદ્યાર્પીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૫૦૭

વાર્ગિક

પુસ્તકનું નામ દુષ્યાદુષ્ય વિપ્ર રાજી

વિષય દુષ્ય: ૪૨૧

કૃત્યા કૃત્ય વિમર્શ.

(ભાષાંતર સાથે)

રચનાર તથા છપાવનાર

શાસ્ત્રી મૂળશંકર દયારામ

જૂનાગઢ સ્ટેટ પાઠશાળાના મુખ્ય વિદ્યાચુર.

અમદાવાદ

ધી “ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ” પ્રેસમાં શા. સોમાલાલ મંગળદાસે
છાપ્યું,—પાંચકુવા રીચીરોડ.

સર્વહક સ્વાધીન રાખવામાં આવ્યા છે.

સવત ૧૯૭૦

(વિન્યા દશમી).

[પ્રથમાવૃત્તિ]

(પ્રત ૫૦૦)

કિંમત રૂ. ૦-૮-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ

૪૨૫:૨૨
૫૫૦૭

૫૫૦૭

સુરત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
શ્રીજીવરાત્રી કોપીરાઈટ મંત્રાલય

અર્પણ પત્રિકા.

ગુણાનુરાગિણઃ સુજ્ઞા યે ચ વિદ્યાવિલાસિનઃ ॥
તેભ્યો મહાશયેભ્યોઽયં લેખઃ પ્રેમ્ણા સમર્પ્યતે ॥

જે સુજ્ઞ મહાશયો સદ્ગુણો ઉપર પ્રીતિ
રાખનારા અને વિદ્યાવિલાસી છે,
તેવાઓને આ લેખ પ્રેમપૂર્વક
અર્પણ કરવામાં
આવે છે.

આલો

શાસ્ત્રી મૂલશંકર દયારામ.

જીનાગઢ.

પ્રસ્તાવના.

આ અનંત કાળના પ્રબળ પ્રવાહપૂરમાં તણુના જતા વિશ્વના સમગ્ર પદાર્થો પરિવર્તનશીલ છે. એક ક્ષણવારમાં જ્યાં જળ હોય ત્યાં સ્થળ અને સ્થળ હોય ત્યાં જળ થઈ જાય છે. એવોજ કાંઈક અનિર્વચનીય માયાનો અચિંત્ય કાળબળનો અને અતકર્મ ઇશ્વરેચ્છાનો પ્રભાવ છે. આપણી આ સનાતન આર્ય (સંસ્કૃત) ભાષા પણ એ ક્રમમાં આવી જાય એ સ્વાભાવિક છે—અને તેને લીધે તેની કાંઈક અવનતિ દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે. પ્રાચીન આર્ય અને પ્રામાણિક ગ્રંથોમાં કૃત્ય અકૃત્ય વીશે ઠેકાણે ઠેકાણે બહુ લખ્યું છે. પણ હમણાં તે મૂળ ગ્રંથો મનન પૂર્વક વાંચનાર અને ખરાખર સમજી શકનાર સુજન વિદ્વદ્ગણ બહુ વિરલ હોય એમ મને લાગે છે તેમ અનેક ગ્રંથો એક-દમ સહુવી વાંચી પણ શકાય નહીં આ બધા ઉપરથી મારા મનમાં એમ આવ્યું કે અનેક પ્રામાણિક ગ્રંથોના પ્રમાણો ટાંકી યુક્તિપૂર્વક દેશ કાલને વિરોધ ન આવે એવી રીતે મોટા મોટા અનેક પ્રામાણિક સારા ગ્રંથોમાંથી તારણ કરીને સારબૂત લાગે તે સરલ સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યું હોય તો કાંઈક સ્લોકોપકારક થાય ખરું એમ ધારી આ **કૃત્યા કરમ ચિમર્શ** નામનો લઘુ લેખ લખવામાં આવ્યો છે. જે કે સ્લોકો બહુ સરલ છે તો પણ સંસ્કૃત ભાષા સાવ ન જાણતો હોય તો તેવાને માટે સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર પણ સામેલ રાખવામાં આવ્યું છે.

આ લઘુ લેખથી કોઈને કોઈ આનંદ થાય કિંવા કર્તવ્ય સંબંધે દિગ્દર્શન રૂપ થઈ પડે તો તે ચરિતાર્થજ છે. એમ હું માનું છું. આશા છે કે ગુણ ગ્રાહી લોકોને તે પરિતોષજનક થઈ પડશે.

જે ઉદાર મહાશયોએ આ ગ્રંથ બહાર મૂકવામાં મને સહાયતા આપી છે અને સહાયતા આપ્યા છતાં પોતાનું નામ બહાર લાવવાનું સ્વીકાર્યું નથી તે સુગ્ર મહાશયોનો હું ખરા હૃદયથી ઉપકાર માનું છું અને સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા તેમનું શ્રેય કરે એમ ચાહું છું.

મુદ્રાયંત્રના પ્રમાદથી કે ગમે તે હેતુથી આ છાપેલ પુસ્તકમાં જે અશુદ્ધિ રહી ગઈ છે તેને માટે શુદ્ધિપત્રક મૂકવામાં આવ્યું છે છતાં સરત ચૂકથી કોઈ ભૂલ રહી ગઈ હોય તો સુગ્ર વાંચનાર દર-ગુજર કરશે એમ આશા છે.

સંવત ૧૯૭૦ આશ્વિન માસ }
વિજ્યા દશમી.
જૂનાગઢ.

શાસ્ત્રી મૂળશંકર દયારામ
જૂનાગઢ સરકારી પાઠશાળા
મુખ્ય વિદ્યાગુરુ.



शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	१४	प्रकृतेश्व	प्रकृतेश्व
८	१	अक्षर उडी गया छे	स्माकमाग्रहः
१५	५	नि श्रेयस	निःश्रेयस
१८	११	नाति	नति
१८	१२	यदित्र	यादिचे
२१	१७	वर्मात्	धर्मात्
२५	११	ब्रूयु	ब्रूयु
२६	१६	पोतने	पोताने
३३	१६	द्व	द्व
४१	२	गाङ्ग	गाङ्ग
४६	१४	बिद्वता	बिद्वत्ता
५३	१	वृत्ति	वृत्ति
५३	११	सिद्धेत्	सिद्धयेत्
६२	१४	जगतोऽस्य	जगतोऽस्य
५३	१७	साधन	साधन
६०	१६	पराः	परा
६२	४	दृष्टाः	दृष्टा
६३	१४	अनादिकालीना;	अनादिकालीना
६४	५	ज्ञानाः	ज्ञाना

६३	१	कृपाकणिकाः	कृपाकणिका
६४	११	५६ कथं तेषु किलात्मज्ञस्यकाविद्योनिमज्जति आ १८८ भा श्लोकनी वयली आभी लीटी वांयवानी छे. तेम तेनी नीयेनुं भापांतर पणु १८८ भा श्लोकना भापांतर साथे वांयवुं.	
६४	१४	प्रारब्धा	प्रारब्ध
६४	१४	बुद्धनां	बुद्धानां
६४	१७	प्रिति	मिति
६५	६	शास्त्रा	शास्त्री
६८	२	निविषय	निर्विषय
७२	१३	कर्म	कर्म
७३	७	वातिक	वार्तिक
७३	८	मात्रेपि	मात्रेऽपि
७३	१४	निमम	निर्ममः
७४	२	श्रेष्ठत्वं	श्रेष्ठत्वं
७६	१३	ने ने	ने
७७	१६	जगत्यास्म	जगत्यस्मि
७८	२	इलभ	इर्लभ
७८	६	धृच्छाओ	धृच्छाओ पणु
८१	८	दैव	दैव
८१	११	श्रुति वयनो व	श्रुति वयनो वडे
८२	७	चिदै	चिदै
८२	१६	त्वग्र्या	त्वग्र्या

૮૪	૧૦	ષટ્	ષટ્
૮૮	૧૪	વલુ	સ્વલુ
૯૮	૯	વિષ્વચન	વિવેચન
૯૯	૯	૫ લોંક	પરલોંક
૧૦૧	૯	નિષ્ક્રિય	નિષ્ક્રિય
૧૦૪	૧૮	મર્યા	મર્યાદા
૧૦૫	૩	નાડડબ	નાર્ષ
૧૩૩	૭	દધ્ય	દધ્યદ્
૧૧૪	૧૧	મેદા	મેદા.
૧૨૦	૮	ઉમ	ઉમે
૧૨૦	૯	વક્ત્રાં	વક્ત્રાં
૧૨૧	૧	જિહ્વા	જિહ્વા
૧૨૧	૧૧	વિતથા	વિતથાં
૧૨૬	૧૩	કેદ	કેદ
૧૨૬	૧૮	માડમૂત	મા મૂત
૧૨૮	૧	ક્રાધં	ક્રોધં
૧૨૮	૧૦	એવા ધ	એવા ક્રોધ
૧૨૯	૧	જૂદા દા	જૂદા જૂદા
૧૩૦	૨	નાડપદ્યતે	નાડડપદ્યતે
૧૩૧	૯	ઉ ગ	ઉદ્દેગ
૧૩૩	૧૪	વિરજ્યતે	વિરજ્યતે
૧૩૩	૧૫	જાયત	જાયતે
૧૩૬	૧	ગતાડ ગ	ગતાડડગતે

૧૪૧	૧૫	પૃથ્વીને બલાત્કારથી ભોગવીને	પૃથ્વીને ભોગવીને
૧૫૪	૧૫	ગતસ્થાડપિ	ગતસ્થાડપિ
૧૫૫	૧૦	સુ હદ	સુહદ
૧૬૦	૫	ધતે	ધત્તે
૧૬૦	૧૭	ધર્મ્યા કરવી.	ધર્મ્યા ન કરવી.
૯૧	છેલ્લી લીટી	પ્રાણુભાત્રની	પ્રાણીભાત્રની
૯૫	૫	મહર્ષિઓની	મહર્ષિઓની
„	૬	સ્મૃત	સ્મૃતિ
૧૪૭	૧૫	પ્રદીયતે	પ્રયાચિતઃ
૧૬૧	૧૧	નાકરે	નોકરે
„	૧૩	મિષ	મિષગ્
૧૬૩	૧૪	તળ	તેળ
૧૬૪	૧૨	વત	વાત
૧૬૪	૬	જનતા	જનતાં
૧૭૩	૧૦	વિમર્શોય	વિમર્શોયં
૧૭૬	૨	ડનનયા	ડનયા
૧૬૮	છેલ્લી લીટી	હી ગયા છે	તત્પરં
૯	૭	પરમાત્માનિ	પરમાત્માનિ
૧૨	૧૩	સપ્રાહ્ય	સ પ્રાહ્ય
૧૪	૬	ત્યત્તવાળી	ચિત્તવાળી
૧૫	૧૯	નુપૂરે	નુપૂરે
„	૨૦	કિર્કિધાકાંડ	કિર્કિધાકાંડ
૨૪	૩	વણુશ્રિમ ધર્મરૂપી	ધર્મરૂપી

૨૫	૨	હેય	હોય-
૩૨	૨	શ્રાતઃ	શ્રાંતઃ
૩૪	૧૬	યથાઽઽન્ને	યથાઽઽન્ને
૩૫	૧૬	ઉન્નતેમાર્ગાત્	ઉન્નતેમાર્ગાત્
૩૭	૧૩	તેભા	તેભાં
„	૧૫	સ્વર્ગને	સ્વર્ગને
૪૦	૧	મત્ર	માત્ર
૪૨	૧૮	ધણે ભાગે	ધણે ભાગે
૫૬	૧૩	ભટકતી	ભટકતા
૫૮	૭	તુ	તું
„	૮	સંપતિ	સંપતિ
„	૧૩	યાજયત્યં	યોજયત્યં
„	૧૫	સમ્યક્	સમ્યક્
૫૯	૧૮	વીના	વિના
૬૪	૫	જ્ઞાનાઃમૃતેન	જ્ઞાનાઽમૃતેન
૬૪	૬	નૈવાઃસ્તિ	નૈવાઽસ્તિ
૬૫	૫	જૂદા દા	જૂદા જૂદા
„	૧૬	થાય થાયુછે	થાય છે
૬૭	૧	જ્યા	જ્યાં
„	૧	સતા	સતા
૬૭	૨	ઉત્તમ	ઉત્તમ
૬૮	૧૬	સંસાર	સંસાર
૭૨	૪	માની	માંની

૭૩	૫	પ્રદેશમાં	પ્રદેશમાં
૭૩	૧	હૃત્યં	હૃત્યં
૭૮	૪	નિયંતારં	નિયંતારં
„	૬	વીના	વીના
૭૯	૮	દારિદ્ર્યેણ	દારિદ્ર્યેણ
„	૧૦	દારિદ્ર્યવડે	દારિદ્ર્ય વડે
૮૦	૨	ક્રિયાઓ	ક્રિયાઓ
„	૮	યત્નેજ	યત્નેજ
૮૧	૫	વીના	વીના
„	૬	ચાંબડાંની	ચામડાની
„	૭	વીના	વીના
„	૧૭	તો	તો
૮૨	૧૭	માહ	માહ
૮૩	૭	મુનિઓએ	મુનિઓએ
૮૪	૧૩	„	„
૮૫	૪	પુરૂષોય	પુરૂષોએ
„	૪	અસ્તિવ	અસ્તિત્વ
„	૪	વીશે	વિષે
„	૫	સત્તાવડે	સત્તાવડે
૮૬	૯	સત્તયા	સત્તયા
૮૭	૧૨	પ્રયાસે	પ્રયાસે
૮૮	૭	ઘ્યપસ્થાપક	ઘ્યપસ્થાપક
„	૧૮	વિશેષણ	વિશેષેણ

८०	१	जगत	जगत
"	७	रामयद्रुयं	रामयद्रुयं
८१	३	प्रवृत्तिः	प्रवृत्तिः
८४	११	विधि	विधि
८६	२	भर्यादा	भर्यादा
"	६	प्रतीममेवार्थ	प्रतीममेवार्थ
"	१३	ता	ता
८८	३	शास्त्राये	शास्त्राये
"	४	महात्मायाये	महात्मायाये
१००	५	प्राध्या	प्राध्या
१०४	५	पार्थसारथि	पार्थसारथि
११७	१३	सद्गुणैः	सद्गुणैः
११८	१०	शा ।	शास्त्र
"	११	इषने	पुष्पने
१२०	१	सत्पात्	सत्पात्
"	६	भटे	भाटे
"	१७	आल्यु	आल्यु
१२२	१०	वीना	विना
१२६	११	यशस्विनां	यशस्विनां
१३२	२	भवे	भवे
१३३	१३	पुरुषोत्तमाः	पुरुषोत्तमाः
१३६	१२	आप्	आप्
१३७	१३	सद्वांधवाः	सद्वांधवाः

૧૪૦	૧૬	રાધવ	રાધવ
૧૪૮	૩	દુષ્ટવા	દુષ્ટા
૧૪૯	૨	ચેવ	ચેવ
”	૪	વાહમય	વાહમય
”	૧૩	ચિત્તથી	ચિત્તથી
૧૫૧	૮	સ્મૃતં	સ્મૃતં
૧૫૨	૩	પડદામા	પડદામાં
૧૫૬	છેલ્લી લીટી	પકડી	પકડી
૧૫૮	૬	કરતા	કરતાં
૧૬૧	૪	વીના	વિના
૧૬૧	છેલ્લી લીટી	ઐ પધ	ઐપધ
૧૬૩	૧૮	ચ્ચડગ	ચ્ચડગ
૧૬૬	૫	બરાબર છાપ ઉઠી નથી	ક્ષીયતે
૧૬૭	૯	ને ખે નોખે	નોખે નોખે
૧૭૨	૭	ખામા	ખામી
૧૭૩	૧૩		શુકલ
૧૭૪	૧	તર્ક	તર્ક
૬૪	૧૨	ચ્યાત્	સ્તાન્
૧૫૧	૧૨	શુચિયઃ	શુચિયઃ
૬૪	૫	તુમ	તુમ
૬૪	૬	રૈવાસ્તિ	નૈવાસ્તિ

મંગલાચ્છેષ પ્રારંભઃ

यस्माज्जातं जगद्यत्र स्थितं यस्मिंश्च लीयते ॥

कुलदैवतरूपो सौ नृसिंहः श्रेयसे स्तुतः ॥

જેનાથી આ જગત્ ઉત્પન્ન થયું જેમાં રહેલું છે અને
અંતે જેમાં લય પામી જાય છે તે અમારા કુલદેવતા ભગ-
વાન શ્રીનૃસિંહજી અમારું શ્રેય કરે.

न शक्तोऽक्षर मण्येकं लिखितुं यत्कृपां विना ॥

मनुजस्तामहं वन्दे चित्स्वरूपां सरस्वतीम् ॥

જેના અનુગ્રહ વિના મનુષ્ય એક અક્ષર પણ લખ-
વાને સમર્થ નથી. તે ચિત્સ્વરૂપી ભગવતી સરસ્વતી દેવીને
હું વંદન કરું છું.

गुरुं कारुणिकं नौमि मायामानवविग्रहम् ॥

निरवग्रामिमां विद्यां प्राप्तोहं यदनुग्रहात् ॥

માયાવડે માનવ રૂપને ધારણ કરનાર એવા કારુણિક
(દયાળુ) ગુરુને (સર્વના પરમગુરુ અંતર્યામી પરમાત્માને-અ-
ર્થાતરમાં સદ્ગુરુને) હું પ્રજ્ઞામ કરું છું કે જેના અનુગ્રહથી
આ નિર્દોષ એવી વિદ્યા મને પ્રાપ્ત થઈ.

દર્શિતો યૈઃ શુભઃ પંથાઃ સતાં પરમપાવનઃ ॥

પ્રાજ્ઞાન્ પ્રભાવસંપન્નાન્ મર્ષીંસ્તાન્નતો સ્મ્યહમ્ ॥

જેઓએ પરમ પાવન એવો સત્પુરુષોનો ઉત્તમ માર્ગ
જગતને બતાવ્યો તે પ્રભાવસંપન્ન પ્રાજ્ઞ મહર્ષિઓને હું નમું છું.

મયા સદ્વાસનાવેશાત્ કાલેઽપ્યસ્મિન્ સુદુસ્તરે ॥

સન્માર્ગસ્ય વિશાલસ્ય દિઙ્માત્રમિહ દર્શ્યતે ॥

મહાનુભાવા વિદ્વાંસઃ ક્ષમંતાં મમ સાહસમ્ ॥

શ્રમોયમાત્મતોષાય તુષ્ટયે ચ વિવેકિનામ્ ॥ ૬ ॥

મેં સદ્વાસનાના આવેશને લીધે આ અતિ દુસ્તર (કલિ)
કાલમાં પણ વિશાલ સન્માર્ગની એક દિશા માત્ર (આ કૃત્યા
કૃત્ય વિમર્શરૂપે) બતાવી છે. મહાનુભાવ વિદ્વાનોએ આ માર્ગ
સાહસ ક્ષતવ્ય છે. મારો આ શ્રમ આત્માના (પરમાત્માના
તથા પોતાના આત્માના-મનના) પરિતોષ માટે છે. વિવેકી-
ઓને પણ તેથી કાંઈક પરિતોષ ઉપજાવવાનો તેનો હેતુ છે.
(તે સફલ થાઓ)

॥ ॐ तत्सत् ॥

॥ कृत्याऽकृत्यविमर्श ॥

जगन्नाट्यप्रणेतारं नत्वा देवं महेश्वरम् ॥

कृत्याऽकृत्यविमर्शोऽयं यथा मति विधीयते ॥ १ ॥

જગત્કૃપી નાટકના પ્રણેતા (સૂત્રધાર) મહેશ્વર
દેવને નમન કરી યથામતિ આ કૃત્યાકૃત્ય વિમર્શ રચવામાં
આવે છે. ॥૧॥

અવોકતવ્યમીમાંસા ગજના કઠિનાઽપિચ ॥

તથાઽપિ તદ્વિષયકો વિમર્શો ત્ર વિતન્યતે ॥ ૨ ॥

અહો ! કર્તવ્ય સંબંધી વિચાર ખરેખર બહુ ગહન
અને કઠિન છે. તોપણ તે સંબંધે અહીં કાંઈક વિચાર કર-
વામાં આવે છે. ॥૨॥

માયાશક્તે રચિત્યત્વા દ્વાચેત્ર્યાત્ કાલકર્મણોઃ ॥

પ્રકૃતેશ્ચ નિલયસ્ત્વા દ્વિમિત્ત્વા નિશ્ચયા નૃણામ્ ॥૩॥

પરમેશ્વરની માયાશક્તિ અચિંત્ય હોવાથી કાળ અને
કર્મ એ બંને વસ્તુની વિચિત્રતાને લીધે અને જીવોની

પ્રકૃતિના બહુ બળવાનપણથી માણસોના નિશ્ચયો જૂઠા જૂઠા પ્રકારના હોય છે ॥૩॥

लोके मता न्यनंतानि संप्रदायाः सहस्रशः ॥

दोलेवाऽऽन्दोलते तेन मनोवृत्तिः शरीरिणाम् ॥४॥

જગતમાં અસંખ્ય મતો છે, અને હજારો સંપ્રદાયો છે. જેને લીધે શરીરધારી જીવોની મનોવૃત્તિ હીંડોળાની પેઠે ઝૂલતી રહે છે. ॥૪॥

वामेक्षे प्रशंसन्ति कामं चेचन मानवाः ॥

कचिर्थं परं प्राहुः परे तेषां समुच्चयम् ॥५॥

કેટલાક પુરૂષો ધર્મની પ્રશંસા કરે છે. કેટલાક કામનેજ (વૈષયિક સુખને) વખાણે છે. કેટલાક અર્થને (દ્રવ્યને) સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણે છે, અને બીજા કેટલાક તેના સમુચ્ચયને (ધર્મ, અર્થ, કામ) એ ત્રણેયને લેના મેળવવા, તેને શ્રેષ્ઠ કહે છે. ॥૫॥

अन्यत् मोक्ष मेवैवं मन्यंते कृत्य मुत्तमम् ॥

अतः कर्तव्यमिमांसं क्रियते सा न निष्फल ॥६॥

બીજાઓ વળી મોક્ષનેજ ઉત્તમ કૃત્ય માને છે. આમ મતભેદ જગતમાં નજરે પડે છે. તેથી આ જે કર્તવ્ય મી-માંસા કરવામાં આવે છે. તે નિષ્ફળ (નિરૂપયોગી) નથી ॥૬॥

योग्यार्थः प्रत्ययस्तव्यः कृञ्धातुः करणार्थकः ॥

तेन यत्कर्तुं चाद्यं तत्कर्तव्यं मितिर्यते ॥ ७ ॥

કર્તવ્ય શબ્દ કૃઙ્ ધાતુ અને તવ્ય પ્રત્યય એ બેના યોગથી થયેલો છે. તેમા કૃઙ્ ધાતુ કરણ અર્થમાં (કરવાના અર્થમાં) છે, અને તવ્ય પ્રત્યય યોગ્ય અર્થમાં છે એટલે વ્યા-કરણની રીતિ પ્રમાણે “જે કરવા યોગ્ય તે કર્તવ્ય” એવો કર્તવ્ય શબ્દનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. ॥૭૧॥

कर्तव्यमेव कर्तव्यम् प्राणैः कंठगतैरपि ॥

अकर्तव्यं न खल्व्यं प्राणैः कंठगतैरपि ॥ ८ ॥

પ્રાણ કંઠસ્થ હોય ત્યાં સુધી પણ મનુષ્યે કર્તાવ્ય કરવાનુંજ છે અને જે અકર્તાવ્ય છે (કરવા યોગ્ય નથી તે) પ્રાણ જતાં સુધી પણ કરવાનું નથી. ॥૮॥

अभियुक्तोक्ति रित्येष न विस्मयः कदाचन ॥

अत्राऽऽप्यावश्यकं नूनं कृत्याऽकृत्यविवेचनः ॥९॥

આ (ઉપરનું) પ્રાચીન આપ્તવાક્ય ક્રોધ દિવસ ભૂલી જવા જેવું નથી. તેમાં પણ કૃત્ય શું ! અને અકૃત્ય શું ! એ વિવેચન આવશ્યક છે. (એ નાણું જરૂરનું છે.) ॥૬॥

श्रेयस्तु भक्तिरेवेति भक्ताः कर्मेति कर्मठाः ॥

જ્ઞાનિનો જ્ઞાનમવાહુ વિવાનોઽત્રાઽપ્યનેકથા ॥૧૦॥

લક્ષ્મી પુરૂષો કહે છે કે ભક્તિજ્ઞ શ્રેયસ્કર છે. કર્મકાંડીઓ (કર્મકાંડીઓ) કર્મનેજ શ્રેયસ્કર માને છે. અને જ્ઞાની પુરૂષો જ્ઞાનનેજ શ્રેયસ્કર ગણે છે. એવી રીતે આ વિષયમાં પણ અનેકથા (અનેક પ્રકારે) વિવાદ છે. ॥૧૦॥

અત્ર વિપ્રતિપદ્યંતે વાદિનો બહવો ભુવિ ॥

શક્તિં શાક્તાઃ શિવં શૈવા વિષ્ણવાદીન્ વૈષ્ણવાઽદયઃ॥

સેવન્તે તચ્ચ મન્યંતે કર્તવ્યં સર્વતોઽધિકમ્ ॥ ૧૧ ॥

પૃથ્વી ઉપર આવી બાળતમાં અનેક વાદિઓના ઝઘડાઓ (તકરારો) થયા કરે છે. શાક્ત પુરૂષો (દેવીભક્તો) શક્તિને (દેવીને) શિવભક્તો શિવને અને વૈષ્ણવ આદિ, વિષ્ણુ આદિ દેવોને સેવે છે અને એજ કર્તવ્ય સર્વથી અધિક છે એમ માને છે. ॥૧૧॥

કર્મકાંડે જ્ઞાનકાંડે નિષ્ઠાવન્તશ્ચ કેચન ॥

સ્વનિશ્ચયાઽનુસારણ તત્રૈવ નિરતાઃ સદા ॥ ૧૨ ॥

કેટલાક પુરૂષો કર્મકાંડમાં નિષ્ઠાવાળા અને કેટલાક જ્ઞાનકાંડમાં નિષ્ઠાવાળા હોય છે અને તેઓ પોતપોતાના નિશ્ચય પ્રમાણે સદા તેમાંજ મગ્ન રહે છે. ॥૧૨॥

યથાસુખં વિર્તવ્યમ્ પ્રાપ્તેર્વૌ નિરંકુશૈઃ ॥
લોકાયતિકમાર્ગોઽયં દૃશ્યતે સજંતુષુ ॥૧૩॥

ચાર્વાકમત.

વિવિધ પ્રાણિઓયે નિરંકુશપણે જેમ પોતાને સુખ
આવે (ઠીક પડે) તેમ મરણ પ્રમાણે વિહાર કરવો. આ
લોકાયતિક માર્ગ (ચાર્વાકમત) ઘણા માણસોમાં જોવામાં
આવે છે. ॥૧૩॥

યાવજીવં સુખં જીવેન્નાઽસ્તિ મૃત્યોરેગો : ॥
ભસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય નરાગમનં કુતઃ ॥ ૧૪ ॥

જ્યાં સુધી મનુષ્યે જીવવું ત્યાં સુધી સુખપૂર્વક (સુખ
થાય તેમ) જીવવું કેમકે મોતના પંજામાંથી કોઈ છુટી શકતું
નથી, દેહ લગ્ન થઈ ગયા પછી પાછું તેનું આવવું ક્યાંથી
થાય ? ॥૧૪॥

પ્રમાણમેઃ પ્રત્યક્ષમ્ સુખં વૈષયિકં સુખમ્ ॥
દેહસ્વરૂપ એવાઽઽત્મા રાજૈવ પરમેશ્વરઃ ॥ ૧૫ ॥

એક પ્રત્યક્ષજ પ્રમાણ છે. વૈષયિક (વિષય-ખાનપાન
આદિથી થતું) સુખ એ સુખ છે. દેહજ આત્મા છે, રાજા
એજ પરમેશ્વર છે. ॥૧૫॥

પુરુષાર્થો વર્થકામૌ દુઃખં નરક મુચ્યતે ॥

મોક્ષસ્તુ દેહનાશોઽસ્તીત્યેવં ચાર્વાકવિદ્વચ્ચ ॥૧૬॥

અર્થાં અને કામ એ બે પુરુષાર્થ છે દુઃખ થાય છે તે નરક છે અને દેહનાશ એ મોક્ષ છે. એવો ચાર્વાકમતનો નિશ્ચય છે. ॥૧૬॥

મતાંતરાણ્ય નેકાનિ સંતિ ચાર્વાકવદ્ભુવિ ॥

તત્ સ્વંડનપ્રસંગેન કાલક્ષેપોઽત્રનોચિતઃ ॥૧૭॥

જગતમાં ચાર્વાકમતની પેઠે બીજાં પણ અનેક મતો છે. પણ એ બધાં અત્ર બતાવી તેના ખંડનના પ્રસંગથી અહીં વૃથા કાળક્ષેપ કરવો ઉચિત લાગતો નથી. ॥૧૭॥

સ્વંડનં કૃતમેતેષાં મતાનાં શંકરાદિભિઃ ॥

ન વિસ્તરમિયાઽસ્માભિ સ્તદ્વિસ્તારોઽત્ર તન્યતે ॥૧૮॥

શંકરઆદિ મહાનૂ આચાર્યોએ એ બધા મતોનું ખંડન કરેલું છે. એટલે પછી વિસ્તારના બચથી અહીં અમે તે મત સંબંધે વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું નથી. ॥૧૮॥

યન્નિર્ગમેતુ દેહોઽયં હસ્તપાદાદિ સંયુતઃ ॥

કાષ્ઠ વજ્રાદ્ય માપન્નો મૃત इत्यુચ્યતે જનૈઃ ॥૧૯॥

ક્રિયાઃ પ્રાણેન્દ્રિયાદીનાં સિદ્ધયંતિ યદગ્રહાત્ ॥

तस्य देहाद्विभिन्नस्य सद्रूपस्य चिन्मात्मनः ॥

अस्तित्वे नैव संदेहो घटते बुद्धिशलिनाम् ॥२०॥

આત્માનું દેહથી જૂદાપણું તથા તેના

અસ્તિત્વની સિદ્ધિ.

જે વસ્તુ નીકળી જવાથી આ દેહ હાથ પગ આદિ
અવયવો પૂર્વના જેવાં કાયમ છતાં કાષ્ટની પેઠે જડ બની
જાય છે, અને લોકો તેને અમુક મરી ગયો એમ કહે છે,
અને પ્રાણુ ઇન્દ્રિય આદિની બધી ક્રિયાઓ જેના અનુબ્રહ્મથીજ
(જેના અસ્તિત્વવડે) સિદ્ધ થાય છે તે દેહથી જૂદા સિદ્ધ
થતા, સત્ય, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માના અસ્તિત્વમાં બુદ્ધિમાન
પુરૂષોને સંદેહ કરવો યોગ્ય નથી. ॥૨૦॥

मतानां विविधानांतु विभिन्नत्वेऽपि केचन ॥

धर्माः साधारणाः सन्ति तेषां निर्बाधता स्फुट ॥२१॥

સર્વમાન્ય સામાન્ય ધર્મ.

જગતમાં નોખા નોખા મતોનું (સંપ્રદાય આદિનું)
ભિન્નપણું છે અંજ તોપણ કુટલાક ધર્મો તો એવા સાધારણ
છે કે જે બધા મતવાળાને માન્યા વિના ચાલતુંજ નથી.
(અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, વિગેરે) એવા ધર્મો તો નિર્બા-
ધજ છે. તે સંબંધે તો કોઇને વિવાદ કરવાનો અવકાશજ
નથી. ॥ ૨૧ ॥

નાઽસ્માન્સામઃ ક્વાપિ કિંતુ શાસ્ત્રીયવર્ત્મના ॥
 યેન કેનાઽરૂપાયન કર્તવ્યં તિમાત્મનઃ ॥ ૨૨ ॥

અમારો કોઈ વિષયમાં કોઈપણ પ્રકારનો આગ્રહ નથી
 કિંતુ શાસ્ત્રીય માર્ગવડે અમે તે કોઈ ઉપાયદ્વારા પોતાનું હિત
 સુર મનુષ્યે કરવાનું છે. ॥ ૨૨ ॥

હિત મેવાઽનુરુદ્ધ્યન્તે પ્રસમીક્ષ્ય પરીક્ષકાઃ ॥

રજોમોહાવૃતાત્માનઃ પ્રિયમેવ તુ લૌકિકાઃ ॥૨૩॥

પરીક્ષક પુરૂષો (સાર, અસાર, હિત, અહિત, વિગેરે
 વિચારવડે જોઈ શકે તેવા સામર્થ્યવાળા પુરૂષો) પોતાનું જે
 હિત હોય તેને વળગી રહે છે. અને રજોગુણવડે તથા મોહ-
 વડે જેઓનું જ્ઞાન કે બુદ્ધિ આચ્છાદિત થઈ ગયેલ છે તેવા
 લૌકિક (સામાન્ય) પુરૂષો પોતાને પ્રિય (અમતું) શું છે
 એટલુંજ માત્ર જુએ છે અને પછી તેને વળગી રહે છે. ૨૩

(ચરકસંહિતા. ચરકાચાર્ય.)

અધ્યાપયિત્વા શાસ્ત્રાણિ શિષ્યાય મતિમાન્ ગુરુ ॥

ઉપાદિશદિમં સ્નેહા દનુશસન સંગ્રહમ્ ॥ ૨૪ ॥

કોઈ એક બુદ્ધિમાન્ ગુરૂએ શિષ્યને શાસ્ત્રોનું અધ્ય-
 યન કરાવી સ્નેહથી અનુશાસનના સંગ્રહનો નીચે પ્રમાણે
 ઉપદેશ કર્યો. ॥ ૨૪ ॥

વત્સ ! સંસાર માર્ગોઽયં વિકટોઽનેકં સંકટઃ ॥

સાવધાનતયા તત્ર યદન્યાસો નિધીયતામ્ ॥૨૫॥

હે વત્સ ! આ સંસારમાર્ગે વિકટ અને અનેક સંકટવાળો છે. તેમાં જે પગલાં ભરવાં તે સાવધાનપણથી ભરવાનાં છે. ॥ ૨૫ ॥

સ્વાર્થપ્રાયં જગત્સર્વં, કશ્ચિન્નાઽસ્ત્યેવ કસ્યચિત્ ॥

इति ज्ञात्वा परं प्रेम, कुरुष्व परमात्मानि ॥૨૬॥

આ જગત્ સ્વાર્થપ્રાય (ઘણેલાગે જેમાં સ્વાર્થજ મુખ્ય છે, એવું અર્થાત્ સ્વાર્થી) છે. પરિણામે કોઈ કોઈનું નથી. એમ સમજી પરમાત્મામાં તારે પરમ (ખરો-સત્ય) પ્રેમ રાખવો. (સાવ પ્રેમવિના તો વ્યવહાર માત્ર શુષ્ક લાગે છે. અથવા તો પ્રવૃત્તિજ અટકી પડે છે. માટે સંસારમાં રહેનાર મનુષ્યે પોતાનો વેષ લબ્ધવવામાં તટસ્થપણે ધર્મ્ય પ્રવૃત્તિમાં યોગ્ય પ્રેમને સ્થાન આપતાં જગતની અસારતા ધ્યાનમાં રાખી સાચો પ્રેમ સત્ય વસ્તુમાં (પરમાત્મામાં) રાખવો. એવો આ શ્લોકનો આશય છે. ॥ ૨૬ ॥

धर्वाता तु सरला, कठिनं धर्मपालनम् ॥

तथाऽपि धर्मान्छात् त्वया त्याज् । न कर्हिचित् ॥૨૭॥

ધર્મની વાતો કરવી એ વાત સહેલી છે પરંતુ ધર્મનું

પાલન ખરેખરું કઠિન છે તથાપિ તારે ધર્મનિષ્ઠાનો કેઇ દિવસ પણ ત્યાગ કરવો નહીં.

વિદ્યા વિવેકઃ સૈ જન્યં વૈરાગ્યં ધર્મનિષ્ઠતા ॥

इत्यादि गुणरत्नानां संग्रही नाऽवसीदति ॥

इति निश्चित्य हृदये तेषु त्वं प्रीतिमान् भव ॥૨૮॥

વિદ્યા, વિવેક, સૌજન્ય, વૈરાગ્ય, ધર્મનિષ્ઠા, ઇત્યાદિ ગુણરત્નોનો સંગ્રહ કરનાર પુરૂષ દુઃખ નથી પામતો એવો નિશ્ચય હૃદયમાં દૃઢ કરી તારે એ સદ્ગુણો તરફ પ્રીતિ રાખવી. ॥ ૨૮ ॥

नहि सत्या त्वरोधर्मो नाऽनृता त्व तकं परम् ॥

इत्याह भगवान् व्यास स्तस्मात् सत्यपरो भव ॥૨૯॥

સત્યના જોવો ખીજો એકેય ધર્મ નથી. અને અનૃતાને જોવું ખીજું એકેય પાતક નથી. એમ ભગવાન વ્યાસ કહે છે માટે તારે સદા સત્યપરાયણ રહેવું ॥ ૨૯ ॥

आवृतं गुणदापाम्यां सर्वमस्मि धरातले ॥

साराऽङ्गं मेवाऽत्र, त्वया कार्यं विचिन्तितम् ॥૩०॥

આ ભૂતળમાં અધું ગુણ અને દોષ એ બન્નેથી વીંટાયેલું છે. માટે તારે તે એ બધામાંથી વિવેકબુદ્ધિ વાપરી

સારનુંજ અન્વેષણ (શોધન) કરવાનું છે. ॥ ૩૦ ॥

દુષ્ટાનાં વત સંસર્ગે સ્તવમાઽસ્તુકદાચન ॥

તેષાં વિષદ્રુમસ્યેવ નાઽઽશ્રયઃશ્રેયસેતવ ॥૩૧॥

તને કોઈ દિવસ પણ દુષ્ટ પુરુષોનો સંસર્ગ (દુરસંગ) ન હો. કેમકે વિષ વૃક્ષના આશ્રયની પેઠે તેઓનો આશ્રય તારા શ્રેય માટે થશે નહિ. ॥ ૩૧ ॥

જ્ઞાનભક્તિવિવેકાદિ શુભમિષ્ટફલપ્રઃ ॥

સત્સંગાઽઽરવ્યઃ કલ્પક્ષઃ સદાઽસ્તુ ફલદસ્તવ ॥૩૨॥

જ્ઞાન, ભક્તિ, વિવેક, આદિ શુભ મધુર ફળ આપનાર સત્સંગ નામનો કલ્પવૃક્ષ સદા તને ફળ આપનાર થાઓ. ૩૨

પરયા શ્રદ્ધયા સેવ્યાઃ સદા ગુરુજન સ્તવ્યા ॥

યતસ્તત્સદ્વ્યા નૂનં લોકદયહિતં ભવેત્ ॥૩૩॥

શુદ્ધજનનું (માતા પિતા શુદ્ધ વિગેરે માન્ય વર્ગનું) તારે પરમશ્રદ્ધા રાખી સેવન કરવું કેમકે તેની સેવાવડે બન્ને લોકનું (આલોક, પરલોક, એ બેયનું) હિત થવાનું એ વાત નિર્વિવાદ છે. તેમના હિત વચ્ચે અનુસાર આજ્ઞાવાથી આ લોકમાં સુખી થવાય તેમજ તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ એક પરમધર્મ રૂપ હોવાથી અને કદ્યાણુકારક હોવાથી તે પુણ્યવડે પરલોકમાં પણ સુખી થવાય. ॥ ૩૩ ॥

કૂરાન્નરાજ્જનાઃ પ્રાયો વિમ્યત્યાશીવિષાં વિ ॥

અતઃક્રૌર્યં ત્વયા નૈવ સેવનીયં કદાચન ॥૩૪॥

ધણે લાગે કૂર મનુષ્યથી સર્પથીજ જેમ તેમ માણસો
લય પામે છે અને તેનાથી લાગતાં રહે છે માટે તારે કોઈ
દિવસ કૂરપણું શખવું નહિ ॥ ૩૪ ॥

આપાતરમણીયોઽપિ દુર્ગુણાનાં પરિગ્રહઃ ॥

વિષમોદકમાધુર્ય મિવાંતે ભયકૃદ્ભવેત્ ॥ ૩૫ ॥

દુર્ગુણોનાં પરિગ્રહ [સ્વીકાર] કદાચિત ઉપર ઉપરથી
રમણીય લાગતો હોય તો પણ પરિણામે તે વિષમિશ્ર મો-
હકની મીઠાશની પેઠે લયકારક થઈ પડે છે માટે કોઈ કાળે
દુર્ગુણો તરફ તારે જરા પણ રુચિ શખવી નહિ. ॥ ૩૫ ॥

વયંતુ નહિ સર્વજ્ઞા નદેવા વા ચતુર્ભુજાઃ ॥

અતોઽસ્માસ્વપિ દોષશ્ચેન્ન સગ્રાહ્ય સ્ત્વયાકચિત્ ॥૩૬॥

યદિ દૈવવશાત્કોઽપિ ગુણોઽસ્મા સ્વલોકેતે ॥

તત્રૈવ નિર્મલાદૃષ્ટિઃ સ્થાપનીયા ત્વયા સદા ॥૩૭॥

અમે પોતે પણ કાંઈ સર્વજ્ઞ દેવ કે ચતુર્ભુજ નથી.
પરંતુ મનુષ્ય કોટિના છીએ એટલે કદાચ અમારામાં પણ
કોઈ પ્રકારનો કાંઈ દોષ જોવામાં આવે તો તે તારે મહાણ

કરવાનો નથી. પણ દૈવયોગે અમારામાં કોઈપણ શુભ તારા
જોવામાં આવે તો તેના તરફ તારે તારી નિર્મળ દૃષ્ટિ
સ્થાપન કરવી તથા તે શ્રદ્ધા કરવા માટે કાળજી રાખવી. ॥૩૭॥

ગતાવાનેવ પુરુષઃ કૃતં યસ્મિન્ન નશ્યતિ ॥

इत्याह भारतं तस्मात् कृतज्ञस्त्वं सदाभव ॥ ३८ ॥

કોઈનો પણ પોતાના ઉપર થયેલો ઉપકાર હૃદયમાંથી
ભૂલાઈ ન જવાય એજ ખરેખર પુરૂષપણની નિશાની છે
એમ મહાભારત (ભારતકાર) કહે છે માટે તારે સદા કૃતજ્ઞ
કરેલા ઉપકારને બાળુનાર થવું. ॥ ૩૮ ॥

यतःशास्त्रे लोकेच कृतघ्नत्वं विगहितः ॥

अतस्तस्याऽल्पसंगेऽपि तव माऽस्तु कदाचन ॥ ३९ ॥

શાસ્ત્રોમાં અને લોકમાં કૃતઘ્નપણું પોતા ઉપર કોઈએ
કરેલા ઉપકાર ઉપર પાણી ફેરવવું તે બહુ નિંદિત ગણેલું
છે માટે તે કૃતઘ્નતાનો અલ્પસંગ પણ તને ન હો. ॥૩૯॥

ब्रह्मघ्ने च सुरापेच स्तेने ऽमम्रते तथा ॥

निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्नेनाऽस्ति निष्कृतिः॥ ૪૦ ॥

(વ્યાસઃ)

બ્રહ્મહત્યા કરનાર, સુરાપાન કરનાર, સુવર્ણસ્તેય કર-
નાર અને શુદ્ધતત્વગ્રામી (જે ચાર મહા પાતકી ગણાય છે)

એમને માટે પ્રાયશ્ચિત છે પણ કૃતજ્ઞ માટે પ્રાયશ્ચિત નથી.
એમ વ્યાસ કહે છે માટે કૃતજ્ઞતાનાં એ મહાપાતકથી બહુ
દૂર રહેવું. ॥ ૪૦ ॥

સ્વચ્છં ચિત્તાઃ પુંશ્ચલ્યઃ કામયંત્યો નવં નવમ્ ॥
ગુરુદેવાઽદિ વિષયે નાઽનુકાર્યાસ્ત્વયા ક્વચિત્ ॥૪૧॥

જેમ સ્વચ્છં ચિત્તવાળી પુંશ્ચલી (કુલટા વ્યભિચારિણી)
શ્રીઓ નવા નવા પુરૂષોને ઇચ્છે છે તેનું અનુકરણ ગુરુદેવ
આદિના વિષયમાં તારે કદી પણ ન કરવું—અર્થાત્ ગુરુદેવ
આદિમાં ઘડીકમાં આ અને ઘડીકમાં તે એમ અસ્થિર ચિત્ત
ન રાખવું પણ એકમાંજ એક ચિત્તથી પ્રેમ રાખવો. ૥૪૧

દેવો ગુરુશ્ચ મર્તાચ સેવ્યમેત બ્રયં સ્મૃતમ્ ॥
તુષ્યંત્ય વ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન તેત્રયઃ ॥૪૨॥

દેવ, ગુરુ અને ભર્તા (સ્વામી-ધણી) એ ત્રણ વસ્તુ
જગતમાં સેવ્ય ગણાય છે અને એ ત્રણેય વ્યભિચાર વગરના
(એક નિષ્ઠાવાળા) ભક્તિયોગવડે પ્રસન્ન થાય છે. ॥ ૪૨ ॥

યસ્યાં યસ્યા મવસ્થાયાં યત્કર્તુ ઽચિતં તવ ॥

તત્ર ત્રિણે વેગેન ભવ યત્નપરાયણઃ ॥ ૪૩ ॥

તારે માટે જે જે અવસ્થામાં જે જે કરવું ઉચિત ગણાય
તેમાં ત્રીજ વેગ વડે યત્નપરાયણ થવું. ॥ ૪૩ ॥

સનાતનં સદાચારં જ્ઞાતુમિચ્છાઽસ્તિ ચેત્તવ ॥

વિશુદ્ધં રામચરિતં સદા ચિંતય ચિંતય ॥ ૪૪ ॥

* જો સનાતન સદાચાર જાણવાની તારી ઇચ્છા થતી હોય તો વિશુદ્ધ રામચરિતનું વારંવાર સદા ચિંતન કરવું. ॥૪૪॥

શુદ્ધં નિશ્રેયસદારં દૃષ્ટું વાંછતિ ચેદ્રવા- ॥

વિચારય વિશાલાર્થી ભારતીં પાર્થસારથેઃ ॥૪૫॥

જો વિશુદ્ધ મોક્ષદાર જોવાની તારી ઇચ્છા હોય તો વિશાળ અર્થવાળી પાર્થના સારથિ શ્રી કૃષ્ણભગવાનની તે

રામવચનમ્:—

* નહ્યતો ધર્મચરણં કિંચિદસ્તિ મહત્તરમ્ ॥

યથા પિતરિ શુભ્રૂષા તસ્યવા વચનાક્રિયા ॥

વાલ્મીકિ અયોધ્યા. સ. ૧૯

બનવાસ ગમન સમયે લક્ષ્મણં પ્રતિ સુમિત્રા વાક્યમ્.

રામં દશરથં વિદ્ધિમાં વિદ્ધિ જનકાત્મજામ્ ॥

અયોધ્યા મટર્વી વિદ્ધિ ગચ્છ તાત યથા સુસ્વમ્ ॥

અયોધ્યા કાં. ૬

સુગ્રીવ સમીપે સીતા ભૂષણ નિર્ણય સમયે લક્ષ્મણ વાક્યમ્

કેયૂરી નૈવજાનામિ નૈવજાનામિ કંકણે ॥

કુપૂરેત્વ મિજાનામિ નિત્યં પાદાભિવંદનાત્ ॥

૪૮૫ાદિ

કિર્ષિકભાકાંડ

સમયની વાણીનો (ભગવદ્ગીતાનો) વિચાર કર. ॥૪૫॥

સ્થિત્વાઽસ્મિન્ વ્યવર્તેઽપિ હ્રસ્વેચ્છા યદિ ચેત્તવ ॥
સંતોષ કલ્પવૃક્ષસ્ય ચ્છાયાં સેવ ત્રિર્નિર્મલામ્ ॥૪૬॥

આ વ્યવહારમાં રહીને પણ તને જો સુખની ઇચ્છા
રહેતી હોય તો સંતોષરૂપ કલ્પવૃક્ષની નિર્મલ છાયાનું
સેવન કર. ॥૪૬॥

યદિ તપૈઃ પ્રતપ્તોઽસિ શાન્તિ મિચ્છસિ ચદ્યતિ ॥
સત્સંગં શાસ્ત્રસંગંચ કુરુ શ્રદ્ધાપુરઃ સરમ્ ॥૪૭॥

જો તારું હૃદય ત્રિવિધ તપથી તપ્યા કરતું હોય અને
તું શાંતિને ઇચ્છતો હો તો શ્રદ્ધાપૂર્વક સત્સંગ અને શાસ્ત્ર
સંગ કર. ॥૪૭॥

સંસારસાગરસ્યાસ્ય પારં ચેત્રાપ્તુ મિચ્છસિ ॥
एकं जगन्नियंतारं भज वैष्णवपूर्वकम् ॥૪૮॥

આ સંસાર સાગરનો પાર પામવાને તું ઇચ્છતો હો
તો વૈષ્ણવ પૂર્વક એક જગન્નિયંતા પરમાત્માનું ભજન કર ॥૪૮॥

विविधै र्वसनाजालै श्रित्तंते यावदावृतम् ॥

तत्त्व साक्षात्कृतिस्ताव दाकाशकुसुमापन ॥૪૯॥

જ્યાં સુધી નોખી નોખી ભતની વાસનાના ભળથી

તાઈ ચિત્ત વીંટાયેલું છે ત્યાં સુધી તત્ત્વ સાક્ષાત્કાર (પરમા-
ત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન) આકાશ પુષ્પની પેઠે ખરેખર અસંલવિત
છે. ॥૪૯॥

અહો કાલ પ્રભાવોઽયં દંભઃ સર્વત્ર પૂજ્યતે ॥

તથાપિ ભવતા નૈવ દંભઃ પૂજ્યઃ કલાચન ॥૫૦॥

અહો ! આ ખરેખર એક કાળ પ્રભાવ છે. કે દંભ
સર્વત્ર પૂજ્ય છે તો પણ તારે કોઈ દિવસ દંભને પૂજ્ય
ગણવો નહીં. ॥૫૦॥

પશ્ચાત્તાપં હિ પુષ્ણાતિ કાલગીના મનોરથઃ ॥

इति ज्ञात्वा विधेहित्वं कालयुक्तान् मनोरथान् । ५१ ।

કાળ વગરનો મનોરથ પશ્ચાત્તાપ ઉપજાવે છે એમ
જાણી તારે જે મનોરથ કરવા તે કાળયુક્ત (સમયાનુસાર)
કરવા. ॥ ૫૧ ॥

विचार्य देशकालादे कृत्वा साधनसंचयः ॥

आरब्धो यो विवेकेन स यत्नः सफलः भवेत् ॥

देशकालविरोधे तु कृतो यत्नो न सिद्ध्यति ॥ ૫૨ ॥

દેશકાળ આદિનો વિચાર કરી સાધન સમૂહને મેળવી
જે યત્ન વિવેક વડે આરંભવામાં આવે તે સફળ થાય છે.

અને જો દેશ કાળનો વિરોધ હોય તો કરેલો ચત્ન સિદ્ધ થતો નથી. ॥ ૫૨ ॥

મહાબલં ગજનંક્રો જલે સ્થિત્વાઽપકર્ષતિ ॥

નિશાયાં નિર્બલોન્ કાકાન્ ઉલૂકાગ્રંતિ નિર્મયાઃ ॥

દેશકાલવિચારોઽયં સર્વથા માન મર્હતિ ॥૫૩॥

હૂડ જળમાં રહી મહા બળવાન્ હાથીને પાણીમાં ઘસડી બાંધ છે તેમજ રાત્રીના સમયમાં નિર્બળ પડી ગયેલા (અંધ બની ગયેલા) કાગડાઓને ઘૂડ પક્ષીઓ (રાત્રીએ દેખતા હોવાથી) નિર્ભય થઈ મારે છે. આ દેશકાળ સંબંધી વિચાર સર્વથા માનને યોગ્ય છે. ॥ ૫૩ ॥

ધર્માર્થગમમોક્ષાણાં પ્રસંગનાતિ વિસ્તૃતાન્ ॥

જ્ઞાતું તવેચ્છા યદિચે તદાત્વં ભારતં શ્રુણુ ॥૫૪॥

* ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચારેય પુરુષાર્થના અતિ વિસ્તારવાળા પ્રસંગો બાણુવાની તારી ઇચ્છા હોય તો મહાભારતનું તારે શ્રવણ કરવું. ॥ ૫૪ ॥

* ધર્મે ચાર્યે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ ભરતર્ષભ ॥

યદિહાસ્તિ તદન્યત્ર યજેહાસ્તિ ન તત્ કચિત્ ॥

(મહાભારત.)

શુદ્ધાંશાસ્ત્રપ્રણલ્યંત્વં અવગન્તું યદીચ્છસ ॥

વિલોકય વિવેકેન શુભાં શંકરભારતીમ્ ॥૫૫॥

શુદ્ધ એવી શાસ્ત્ર પ્રણાલી [શાસ્ત્રની પરનાલિકા પદ્ધતિ] જાણવાને તું ઈચ્છતો હો તો તારે વિવેક વડે શુભ એવી શંકરની [આદિ શંકરાચાર્યની] વાણીનો વિચાર કરવો. ॥૫૫॥

સારં ગૃહીત્વા સંસારાલ્લક્ષ્યમાલંબ્ય શાશ્વતમ્ ॥

યથાસ્યાત્ સફલં જન્મ તથાકુરુ યથામતિ ॥ ૫૬॥

સંસારમાંથી સારનું ગ્રહણ કરી શાશ્વત (સત્ય) વસ્તુ ઉપર લક્ષ્ય કાયમ રાખી મળેલો જન્મ જેવી રીતે સફળ થાય તેવી રીતે તું યથામતિ કર. ॥ ૫૬ ॥

જરામૃત્યુહિ ભૂતાનાં સ્વાદિતારૌ વૃક્ષા વિવ ॥

ઇતિ વ્યાસવચઃ સ્મૃત્વા શ્રેયઃ સાધય સત્વરમ્ ॥૫૭॥

જરા અને મૃત્યુ એ બે વૃક્ષ (નારડાં)ની પેઠે પ્રાણિમાત્રનું ભક્ષણ કરી જનાર છે. એ વ્યાસના વચનને સ્મરણમાં રાખી જેમ બને તેમ સત્વર તું તારું શ્રેય સાધી લે. ॥૫૭॥

કિંશ્રેય ઇતિ ચેત્પ્રશ્ન સ્તવિત્તે ચિરંતનઃ ॥

વન્નામે તત્સમાધાનં સાવધનતયા શ્રુણુ ॥૫૮॥

તારા ચિત્તમાં લાંબાકાળથી એવોજ પ્રશ્ન ઉઠ્યા કરતો

હોય કે “અય શું” તોપછી હું તેનું સમાધાન કરું છું તે
સાવધાનતાથી સાંભળ. ॥ ૫૮ ॥

તવહૃત્કમલાંતઃસ્થઃ પરમાત્મા સનાતનઃ ॥

સર્વજ્ઞઃ કથયત્યેવ કાર્યમાત્રે શુભાશુભમ્ ॥૫૯॥

તારા હૃદય કમળમાં રહેલ સનાતન પરમાત્મા કે જે
સર્વજ્ઞ છે તે કાર્યમાત્રમાં શુભાશુભની તને સૂચના કરે છે. ૫૯

શત્રુમિઃ કામલોભાદ્યૈ ર્યદિવેન્ના વકૃષ્યસે ॥

શ્રેયઃ કમળ્યનંતાનિ ભવિષ્યંતિ ભવત્કરાત્ ॥૬૦॥

જે તું કામ લોભ આદિ શત્રુઓવડે જ્યાં ત્યાં ઘસડાઈ
નહિ જાતો અસંખ્ય શ્રેયનાં કાર્યો તારા હાથથી થશે. ॥૬૦॥

યમો વૈવસ્વતો દેવો યસ્ત વૈષહદિસ્થિતઃ ॥

તેન ચેત્ અવિવાદસ્તે મા ગંગાં માકુરુન્નગમઃ ॥ ”

इति स्वयं मनुः प्राह महामान्यशिरोमणिः ॥६१॥

જે આ તારા હૃદયમાં રહેલ છે તેજ સાક્ષાત્ વૈવસ્વત
(વિવસ્વાન્ મનુના પુત્ર) ચમદેવ છે. તું જે કામ કર તેમાં
તેની સાથે તારે વિવાદ ન થતો હોય અર્થાત્ તારા કરવાના
કામમાં અંતર્યામી સંમતિ આપતો હોય અને તેની સાથે
એકમત થઈ તારા હાથથી બધાં કામો થતાં હોય તો પછી

તારે પાપ ક્ષય માટે તીર્થયાત્રા કરવા ગંગા કે કુરુક્ષેત્ર વિગેરે
કોઈ સ્થળે જવાની જરૂર નથી, આ પ્રમાણે મહામાન્ય પુરૂ-
ષોમાં પણ શિરોમણિરૂપ લગવાનું મનુ પોતે કહે છે. ॥૬૧॥

“ईश्वरः सर्व भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥

आमय- सर्वभूतानि यंत्राऽऽरूढानि मायया ॥૬૨॥

તમેવશરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ॥

तत्प्रसादा त्परांशांतिं स्थानं प्राप्स्यसिशाश्वतम् ॥

इत्थंप्रियाय पार्थाय जगाद जगदीश्वरः ॥૬૩॥

હે અર્જુન ? ઈશ્વર સર્વ પ્રાણિમાત્રના હૃદય પ્રદેશમાં
રહેલા છે અને પોતાની (અચિંત્ય) માયા શક્તિવડે સર્વ
પ્રાણિમાત્રને જેમ કોઈ નટ યંત્રારૂઢ પૂતલીઓને નચાવે તેમ
નચાવે છે (તેની પાસે તે તે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે) તે સર્વાં-
તર્યામી પરમાત્માનેજ તું સર્વ પ્રકારે શરણે જા અને તેની
કૃપાથી તું પરમશાંતિને અને શાશ્વતસ્થાનને પ્રાપ્ત થઈશ.
આ પ્રમાણે પ્રિય અર્જુનને જગદીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ લગવાને
કહેલું છે. ॥ ૬૩ ॥

यर्मात्परतरंश्रेयः किंचिन्नास्त्यत्र भूतले ॥

अतोनिश्चित्य सद्धर्मं तत्रबद्धपदोभव ॥૬૪॥

આ પૃથ્વીતળમાં ધર્મના જેવું ખીલું કાંઈ પણ ઉત્તમ શ્રેય નથી. માટે સદ્ધર્મનો નિશ્ચય કરી તેમાં તારે સદા આડું રહેવું. ॥ ૬૪ ॥

યમાર્યાઃક્રિયમાણંહિ શંસંત્યાગમવેદિનઃ ॥

સ ધર્મો યંવિગર્હીતિ તમધર્મં પ્રચક્ષતે ॥૬૫॥

આગમને જાણનારા આર્ય પુરૂષો જે કાર્યને વખાણે છે તે ધર્મ અને જે નિંદે છે તે અધર્મ કહેવાય છે. ॥૬૫॥

કુલં શીલં દયા દાનં ધર્મઃ સત્યં કૃતજ્ઞતા ॥

અદ્રોહ ઇતિ યેષ્વે તત્તાન્ આર્યાન્ સંપ્રચક્ષતે ॥૬૬॥

[શ્લો. બે કામંદકીયનોતિસાર]

કુલીનતા, શીલ, દયા, દાન, ધર્મ, સત્ય, કૃતજ્ઞપણું અને અદ્રોહ એ સઘળું જેમાં રહેલું હોય તેને આર્ય કહેવામાં આવે છે. ॥ ૬૬ ॥

આર્યા અત્રસ્થલે યસ્મા દાવર્તેતે પુનઃ પુનઃ ॥

મનુ પ્રમૃતિમિસ્તન્ના દાર્યાવર્તોઽય મુચ્યતે ॥૬૭॥

આ સ્થળમાં (આ દેશમાં) વારંવાર ઉપર કહેલા ગુણો વાળા આર્ય પુરૂષો ઉત્પન્ન થતા હોવાથી મનુ આદિએ આ પ્રદેશને આર્યાવર્ત એવા નામથી કહેલો છે. ॥ ૬૭ ॥

વિદ્વદ્ધિઃસેવિતઃ સદ્ધિર્નિત્ય મદ્વેષરાગિભિઃ ॥

હૃદયેનાઽભ્યનુજ્ઞાતો યોધર્મ સ્તંનિબોધત ॥

इत्थं श्रीमनुना प्रोक्तं धर्मसामान्यलक्षणम् ॥६८॥

રાગદ્વેષ રહિત એવા વિદ્વાન્ સત્પુરુષોએ સેવેલો અને હૃદય પણ જેમાં અભ્યનુજ્ઞા આવે છે એવો ધર્મ છે એમ તમે જાણો એમ ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ મનુએ કહેલું છે. ૬૮

स्वधर्मेनिधनं श्रेयः परधर्मो भयाऽऽवहः ॥

एवं वदति सर्वज्ञः कृपालुर्नन्दनः ॥६९॥

સ્વધર્મમાં મરણ થાય તો પણ શ્રેયસ્કર છે અને પર-ધર્મ ભયજનક છે એમ સર્વજ્ઞ કૃપાળુ કૃષ્ણ ભગવાન પણ કહે છે. ॥ ૬૯ ॥

ये वर्णाश्रमधर्माश्च कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥

ये सार्वजानेन धर्मा स्तेषां त्यागो न शस्यते ॥७०॥

વર્ણ ધર્મ, આશ્રમ ધર્મ, અને શાશ્વત (સનાતન) ઉત્તમ કુલ ધર્મ અને બીજા પણ સાર્વજનિક ધર્મ તેનો ત્યાગ કર-વો એ પ્રશસ્ત નથી. ॥ ૭૦ ॥

स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा वर्तिषणात् ॥

સાધનં પ્રભવે ત્પુંસાં વૈરાગ્યાદિ ચત્ષ્ટયમ્ ॥

इत्याहुः शंकराचार्या विश्वबंध्याः कृपालवः ॥७१॥

પોતાના વર્ણાશ્રમધર્મરૂપી તપનુ પાલન કરવાથી ધર્મ
પ્રસન્ન થતાં પુરૂષોને વૈરાગ્ય આદિ સાધન ચતુષ્ટય પ્રાપ્ત
થાય એમ વિશ્વવંદ્ય કૃપાળુ શ્રીશંકરાચાર્ય કહે છે. ॥ ૭૧ ॥

विशालोऽनंत शाखाऽऽढयो धर्मवृक्षः सनातनः ॥

तत्र स्वधर्मो निश्चयो भवता शुच्याधिया ॥७२॥

આ સનાતન ધર્મ વૃક્ષ ખહુ વિશાળ છે અને અનંત
શાખાવાળો છે માટે તેમાં તારે શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે પોતાના ધર્મ
ને નિશ્ચય કરી તે પાળવાનો છે. ॥ ૭૨ ॥

“न फला दर्शना छर्मः शान्तिव्यो वरानने ॥

यदि स्यादफलो धर्मश्चरितो धर्मदर्शिभिः ॥

अप्रतिष्ठे तमस्ये तज्जगन्मज्जे दनिंदिते ॥”

ग्वमाह पवित्रात्मा कृष्णांप्रति युधिष्ठिरः ॥७४॥

(महाभारत.)

હે શ્રેષ્ઠ સુખવાળી અનિર્દિત દ્રોપદી ! કહાચ ધર્મનું
કળ તરતમાં ન દેખાય તો તેથી ધર્મના સંબંધમાં શંકા
લાવવી યોગ્ય નથી સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિ વડે ધર્મને જોઈ સકનારા (ધર્મ-

દર્શિ) પુરૂષોએ આચરેલો ધર્મ જો કુળ વગરનો (નિષ્કુળ)
હોય તો આ જગત અનંત ઉંડાણવાળા [જેનો છેડોજ ન
આવે એવા] અંધકારમાં ડૂબી જાય. આ પ્રમાણે પવિત્ર
હૃદયવાળા રાબા યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદી પ્રત્યે કહેલું છે. ॥ ૭૪ ॥

ન્યાયતંત્રાણ્ય નેકાનિ તૈસ્તૈરુક્તાનિવાદિભિઃ ॥

હેત્વાગમસદાચારૈ ર્યદ્યુક્તં તદુપાસ્યતામ્ ॥૭૫॥

[મહાભા. શાં. મોક્ષધર્મ]

તે તે વાદીઓએ અનેક ન્યાય તંત્રો કહેલા છે. તેમાં
હેતુ આગમ અને સદાચાર એ ત્રણેયથી જે યુક્ત હોય તે
ઉપાસવાનું (સેવવાનું) છે. ॥ ૭૫ ॥

(મહાભારત શાંતિપર્વ મોક્ષધર્મ)

મનુવ્યાસાન્યઃ શિષ્ટા વિશ્વસ્ય હિતાર્થેતલ્લઃ ॥

યદ્બ્રુસ્તત્ર શંગયા નાઽવકાશોઽસ્તિ કશ્ચન ॥૭૬॥

મનુ વ્યાસ વિગેરે શિષ્ટ પુરૂષો કે જેઓ સમસ્ત વિ-
શ્વના હિતચિંતક છે. તેઓ જે કહે તેમાં શંકાનો કશો
અવકાશજ નથી. ॥ ૭૬ ॥

રજસ્તમોઘ્યાં નિર્મુક્તાસ્તપો જ્ઞાનબલેનચ ॥

યેષાં ત્રિકાલમમલં જ્ઞાન મવ્યાહતં સદા ॥૭૭॥

આપ્તાઃ શિષ્ટા વિબુદ્ધાસ્તે તેષાં વાક્યમ સંશયમ્ ॥
 સત્યં વક્ષ્યંતિ તે કસ્મા દસત્યં નીરજસ્તમાઃ ॥
 इत्याह चरकाचार्यस्तंत्रे चरकनामक ॥ ७८ ॥

રજ્જેશુભુ અને તમોશુભુથી નિર્મુક્ત (નિઃશેષપણે મુક્ત થયેલા) અને તપોબળથી તથા જ્ઞાનબળથી જેઓને ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળનું અવ્યાહત અખંડિત નિર્બાધ જ્ઞાન છે તેવા પુરૂષોને આપ્ત શિષ્ટ અને વિબુદ્ધ કહેવામાં આવે છે અને તેઓનાં વચન ખરેખર નિઃસંશય કેમકે તેઓ સત્યજ્ઞ બોલવાના, રજ્જેશુભુનો તેમજ તમોશુભુનો તેમાં અત્યંત અભાવ હોવાથી તેઓને અસત્ય બોલવાનું કશું પ્રયોજન નથી. આ પ્રમાણે ચરક નામના આચાર્યે પોતાના ચરક નામના તંત્રમાં કહેલું છે. ॥૭૮॥

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं, श्रुत्वा चैवाऽवधार्यताम् ॥
 आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ ७९ ॥

[व्यासः महा]

ધર્મનું સર્વસ્વ શું છે તે શ્રવણ કરેા અને પછી મનન પૂર્વક નિશ્ચય કરેા કે જે વાત પોતાને પ્રતિકૂળ લાગે તે ખીજાઓ તરફ ન કરવી. ॥ ૭૯ ॥

(व्यास, महाभारत.)

પ્રજ્ઞાબલ બૃહન્મૂલઃ ફલત્યુત્સાહપાદપઃ ॥

इति माघवचः स्मृत्वा प्रज्ञोत्साहौ विवर्द्धय ॥८०॥

બુદ્ધિબળરૂપી મોટાં મૂળવાળો ઉત્સાહરૂપી વૃક્ષરૂપે છે
આ માઘકવિનું વચન સ્મરણમાં રાખી તારે બુદ્ધિ અને
ઉત્સાહ એ બે વસ્તુ બેમ બને તેમ વધારવી. ॥ ૮૦ ॥

ना केल्याणकृतकश्चिद्गुर्गतिं तात गच्छति ॥

इति कृष्णः स्वयंप्राह तस्मात् कल्याण कृद्व ॥८१॥

હે પ્રિય અર્જુન ? કલ્યાણ કરનાર કોઈ દિવસ દુર્ગતિને
પામતો નથી. એમ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન પોતે કહે છે માટે
તારે કલ્યાણ કરનારા થવું, કલ્યાણના માર્ગે જવું. ॥ ૮૧ ॥

यत्पश्यत्यवदाताधीः सोपपत्तिवेचारणा ॥

न तन्नेत्रै स्त्रिभिः शर्वोर्नेद्रो नेत्रशतैरपि ॥

वसिष्ठः स्पष्टमित्याह तस्मात्साधय तां धियम् ॥८२॥

નિર્ભળ અને યુક્તિ તથા વિચાર એ બન્નેયે સહિત
એવી બુદ્ધિ જે કાંઈ બોધ શકે છે તે શંકર ત્રણ નેત્રથી
કે છંદ્ર સેંકડા નેત્રથી પણ બોધ શકતા નથી એમ વસિષ્ઠ
સ્પષ્ટ કહે છે માટે તું તેવી બુદ્ધિને મેળવ. ॥ ૮૨ ॥

करालः कलिकालोऽयं तत्र कष्टेऽपि तैष्ठता ॥

भवता न परित्याज्यं धैर्यमुन्नतिकारकम् ॥८३॥

આ મહા લયંકર કળિકાલ છે તેમાં કષ્ટમાં આવી
પડ્યા છતાં પણ તારે ઉન્નતિ, કરનાર ધૈર્યનો ત્યાગ કરવો
નહીં. ॥૮૩॥

वृत्तिहीनोऽपि नाऽकार्यं नदर्पं बलवानपि ॥

नदुःखितोऽपि संतापं भजते यः स पंडितः ॥

इत्थं कविवरः प्राह क्षેमेन्द्रः सत्यमेवतत् ॥ ८४ ॥

જે વૃત્તિહીન (આ જીવિકા રહિત હોય છતાં) અકાર્ય
કરતો નથી બળવાન છતાં અહંકાર કરતો નથી. અને દુઃખિત
(દુઃખીયો) છતાં સંતાપને ભજતો નથી, તે અરેઅર પંડિત
છે આ પ્રમાણે કવિવર્ય ક્ષેમેન્દ્ર કહે છે તે સત્ય છે. ॥૮૪॥

कृते प्रयत्ने विधिवत् फलं दद्यात्कृत्यते ॥

न तत्र भवता कार्यो विषादः शांतिनाशकः ॥८५॥

યથાવિધિ પ્રયત્ન કર્યો છતાં તેમાંથી કૃળનો લાભ ન
થાય તો પછી તેમાં તારે શાંતિનો નાશ કરનાર વિષાદ (ખેદ)
કરવો નહીં. ॥૮૫॥

यत्तु सम्यग्पक्रांतं कार्यमेति विपर्ययः ॥

मांस्तत्राऽऽपालभ्यो वैवांतरिति पौरुषः ॥

નીતિશાસ્ત્રપ્રણેતૈવં પ્રાહ કામન્દકો મુનિઃ ॥૮૬॥

જે કામનો સારી રીતે વિધિ પ્રમાણે આરંભ કરવામાં આવે છતાં કૃણ લાભમાં વિપર્યય થઈ જાય (ધાર્યા પ્રમાણે ન ઉતરે) તો તેમાં દૈવ વડે જેનો પુરૂષાર્થ હુણાઈ ગયેલો છે એવો પુરૂષ ઉપાલંભ પાત્ર નથી. (કળકાને પાત્ર નથી) એમ નીતિશાસ્ત્રકાર કામંદક મુનિ કહે છે. ॥૮૬॥

बलं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिश्च भारत ॥

भवंति भाग्य कालेषु विपद्यन्ते विपर्यये ॥ ८७ ॥

(મ. ભાર.)

બળ બુદ્ધિ તેજ અને કર્તવ્યસિદ્ધિને માટે સૂઝકો એ બધું ભાગ્ય કાળમાં આવી મળે છે અને મંદ પ્રારબ્ધ હોય ત્યારે જતું રહે છે. ॥ ૮૭ ॥

(મહાભારત)

यदा विनाशो भूतानां दृश्यते कालनोदितः ॥

तदा कार्ये प्रमादन्ति नराः कालवशं गताः ॥८८॥

(વા. રામા.)

જ્યારે પ્રાણીઓનો વિનાશ, કાળયોગે થવાનો હોય છે ત્યારે કાળને વશ થઈ ગયેલાં મનુષ્યો કાર્યમાં પ્રમાદને ધારણ કરે છે. ॥ ૮૮ ॥

(વા. રા.)

ન કાલો દંડ મુદ્દમ્ય શિરઃ કૃંતતિ કસ્યચિત્ ॥
કાલસ્ય બલમેતા વદ્ધિપરીતાર્થદર્શનમ્ ॥ ૮૯ ॥

(મહા. મા.)

કાળ દંડ ઉગામી કોઈનું માથુ કાપી લેતો નથી પણ
કાળનું બળ એટલુંજ છે કે તે વિપરીત અર્થને દેખાડે છે
જ્યાં જેવું ન હોય ત્યાં તેવું દેખાડે છે મતલબ કે તે બુ-
દ્ધિને ભ્રમાવી દે છે. ॥ ૮૯ ॥

[મ. ભા.]

અયમેવ સકાલસ્ય બલાત્કવલનગ્રહઃ ॥
વિદન્તોઽપિ યદાયાંતિ જંતવઃ કૃત્યમૂઢતામ્ ॥ ૯૦ ॥
(રાજતરંગિણી.)

મનુષ્યો જાણતાં છતાં પણ કેટલેક વખતે કૃત્યમાં મૂઢ
બની જાય છે તેજ કાળનો બલાત્કારથી મનુષ્યને પોતાના
પંજમાં સપડાવવાનો પ્રકાર છે. ॥ ૯૦ ॥

(રાજતરંગિણી.)

इत्थं विविधशास्त्रेषु प्रोक्तं कालबलं महत् ॥
मतिमद्भिः प्रयत्नेन विधिवद्विहिता अपि ॥
क्रिया न सिद्धि मायांति विना दैवाऽवलंबनम् ॥

इति भारत मंजर्यं क्षेमैद्रः विरुक्तवान् ॥ ९१ ॥

આ પ્રમાણે નોખાંનોખાં શાસ્ત્રોમાં કાળબળને સર્વનાથી
મોટું ગણવામાં આવ્યું છે.

બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોએ વિધિપૂર્વક કરેલી ક્રિયાઓ પણ
દૈવના અવલંબન વિના સિદ્ધ થતી નથી એમ ભારતમંજ-
રીમાં ક્ષેમેદ્ર કવિ કહે છે. ॥ ૯૧ ॥

मंदाक्रांता.

अर्थानर्थक्षयभयजयान् सर्वथा वेत्ति सर्वः
श्रेयः प्राप्तुं किमपि यतते वर्जयत्येव दोषान् ॥
तद्भ्रोज्यं पतति विवशः क्लेशशोकाऽऽर्तिगते ॥
प्रत्यासन्ने पतनसमये लंघने कस्यशक्तिः ॥ ९२ ॥
दशावतार चरिते पद्यमेतद्विलोक्यते ॥

(दशावतार चरित.)

અર્થ, અનર્થ, ક્ષય, ભય અને જય એ બધાંને સર્વથા
સર્વ મનુષ્ય જાણે છે અને કોઈ પ્રકારે શ્રેય પ્રાપ્ત કરવાને
યત્ન કરે છે અને દોષોનો ત્યાગ કરે છે છતાં પણ તે જા
ણનારો પુરૂષ પોતે પરવશ બની જઇ કલેશ શોક અને
પીડાના ખાડામાં પડી જાય છે કેમકે પતન સમય જ્યારે

નજીક આવે ત્યારે તને ઉદ્ધવન કરવાની કોની શક્તિ છે. ૬૨
(દશાવતાર ચરિતમાં આ પદ જોવામાં આવે છે.)

આરમેતૈવ કર્માણિ શ્રાંતઃશ્રાતઃ પુનઃપુનઃ ॥

આખ્યાયમમાણં હિ પુરુષંશ્રીર્નિષેવતે ॥૧૩॥

(મનુ.)

આતિ થાકી ગયા છતાં પણ પુનઃ પુનઃ પુરુષે કર્મોના
આરંભ કરવો કેમકે કર્મોના આરંભ કરનાર પુરુષને લક્ષ્મી
સેવે છે. ॥ ૬૩ ॥

(મનુ)

કોઽપ્યર્ચિત્યો વિચારોઽયં પ્રારબ્ધ પુરુષાર્થયોઃ ॥

બીજાંકુરવદેવાઽસ્તિતયો રન્યોન્ય માશ્રયઃ ॥૧૪॥

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થનો વિચાર ખરેખર અચિંત્ય છે
કોઈ રીતે તર્કમાં ન આવી શકે એવો અનિર્વચનીય છે
બીજાંકુરની પેઠે તે બંનેને અન્યોન્ય (એક બીજાનો)
આશ્રય છે. ॥ ૬૪ ॥

બલાઽલાવશેષણ તસ્તમ્યં ગ્લેતયાઃ ॥

ભોગે પ્રધાનં પ્રારબ્ધં વિદ્ધિઃપરિગીર્તિતમ્ ॥

પ્રાધાન્યં રુપાયસ્ય ધર્માર્થપરિપાલન ॥૧૫॥

એ બન્નેના કૃણમાં બળાબળના વિશેષ વડે તારતમ્ય (ફેરફાર) હોય છે. (પ્રારબ્ધ બળવાન હોય તો પુરુષાર્થને હઠાવી દે છે અને પુરુષાર્થ બળવાન થઈ જાય તો પ્રારબ્ધને હઠાવી દે છે.) ભોગમાં વિક્ષાનોએ પ્રારબ્ધને પ્રધાન માનેલું છે અને ધર્મ આદિના પરિપાલનમાં પુરુષાર્થનું પ્રાધાન્ય માનવામાં આવે છે. ॥ ૯૫ ॥

ગહના દુર્વિતર્ક્યાચ ગતિઃ પૌરુષદૈવયોઃ

તથાપિ પૌરુષં સેવ્યં દૈવાયત્તં પુનઃ ફલમ્ ॥૯૬॥

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થની ગતિ ગહન અને દુર્વિતર્ક્ય છે તો પણ પુરુષાર્થનું સેવન કરવું અને કૃણ તો દૈવાધીન જ છે. ॥ ૯૬ ॥

દૈવં પુરુષકારેણ દુર્બલં હ્યુપહન્યતે ॥

દૈવેન ચેતરત્કર્મ પ્રકૃષ્ટેનોપજન્યતે ॥

ઇત્યાહ ચરકાચાર્ય આયુર્વેદવિદાંવરઃ ॥ ૯૭ ॥

દૈવ દુર્બળ (નબળું) હોય અને પુરુષાર્થ બળવાન હોય તો તે દૈવને હઠાવી દે છે અને દૈવ બળવાન હોય અને પુરુષાર્થ નિર્બળ હોય તો દૈવ પુરુષાર્થને હઠાવી દે છે એમ આયુર્વેદના જ્ઞાતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ચરકમુનિ કહે છે. ॥૯૭॥

યથા યેકેન ચક્રેણ ન રથસ્ય ગતિર્ભવેત્ ॥

एवं एरुषकारेण विना दैवं न सिद्धयति ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યેન મુનિનાઽપ્યુક્ત મેવં મહાત્મના ॥૯૮॥

એમ એક ચક્ર વડે (એક પૈડાંથી) રથની ગતિ થતી નથી તેમ પુરૂષાર્થ કર્યા વિના દૈવની સિદ્ધિ થતી નથી એમ મહાત્મા યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિયે પણ કહેલું છે. ॥ ૯૮ ॥

अप्रयत्नागताः सेव्या गृहस्थैर्विषयाः सदा ॥

प्रयत्नेनोपगम्यश्च स्वधर्म इति मे मतिः ॥

व्यासेनोक्ता व्यवस्थेषा प्रारब्ध एरुषार्थयोः ॥૯૯॥

ગૃહસ્થોયે' વિના પ્રયત્ને પ્રાપ્ત થતા વિષયો સદા સેવવા અને * પ્રયત્ન વડે સ્વધર્મનું પાલન કરવું એમ મારું મત છે એ પ્રમાણે કહી વ્યાસે પ્રારબ્ધ અને પુરૂષાર્થની વ્યવસ્થા કહેલી છે. ॥ ૯૯ ॥

उन्नेषाणा मनंतानां मनोमूलत्वदर्शनात् ॥

सुखं न सुलभं लोके मनोनिग्रह मंतरा ॥૧૦૦॥

* ખરેખર સ્વધર્મ સમજી પાલન થાય તો અર્થ એની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે એમ આપસ્તંબ મુનિ કહે છે. તદ્વચાઽઽન્ને ફલાર્થે નિર્મિતે છાયામંથ્રા વનૂત્પદ્યેતે एवं धर्मं चर्यमाण मर्या वनूत્पद्येते ॥ (આપસ્તંબ.)

અનેક ઉન્મેષોનું (સંકલ્પ વિકલ્પ આદિનું) મૂળ મન છે એમ આપણે જોઈએ છીએ તેથી એમ લાગે છે કે મન-નેા નિગ્રહ થયા વીના ખરેખરે સુખ મળતું નથી. ॥ ૧૦૦ ॥

પ્રાયઃ પ્રવૃત્તિમાર્ગેઽસ્મિન્નનેકક્લેશદર્શનાત્ ॥

સંતોષમંતરા ભૂમૌ ક્વાઽપિનાઽપચતે સુખમ્ ॥૧૦૧॥

ઘણે લાગે પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં અનેક કલેશો દૃષ્ટિગોચર થવાથી આ જગતમાં સંતોષ વિના કયાંય પણ સુખ મળતું નથી. ॥ ૧૦૧ ॥

સંતેષં પરમાસ્થાય સુખાર્થી સંયતો ભવેત્ ॥

સંતોષમૂલં હિ સુખં, દુઃખમૂલં વિપર્યયઃ ॥

સુખસ્ય મૂલં સંતેષ મિત્થં પ્રાહ મનુઃ સ્વયઃ ॥૧૦૨॥

સુખાર્થી મનુષ્યે સંતોષનું પરમ અવલંબન રાખી નિયમિત (જીતેન્દ્રિય) રહેવું કેમકે સુખનું મૂળ સંતોષ છે અને અસંતોષ દુઃખનું મૂળ છે. એમ કહી શ્રી મનુ મહારાજે સંતોષને સુખનું મૂળ કહેલું છે. ॥ ૧૦૨ ॥

પાતયત્યુન્નતેમાર્ગા જ્ઞીવાત્માન મધોગતૌ ॥

તત્પાતક મિતિ પ્રોક્તં વિદ્યદ્ધિઃ સૂક્ષ્મબુદ્ધિભિઃ ૧૦૩

ઉન્નતિના માર્ગમાંથી જીવાત્માને જે અધોગતિમાં પાડે

છે લઈ જાય છે તેને સૂક્ષ્મદર્શિ વિદ્વાનો પાતક એવા ના-
મથી કહે છે. ॥ ૧૦૩ ॥

વિહિતસ્યાઽનુષ્ઠાના નિંદેતર્ય ચ સેવનાત્ ॥

અનિગ્રહાન્નૈદ્રિયાણાં નરઃ પતન મૃચ્છતિ ॥

इत्याह योगिवर्यः श्रीयाज्ञवल्क्यो महामुनिः ॥१०४॥

શાસ્ત્રમાં જે વિહિત છે (કહેલું છે-આજ્ઞા કરેલ છે)
તેનું અનુષ્ઠાન (પાલન) ન કરવાથી શાસ્ત્રમાં જે નિંદિત છે
તેનું સેવન કરવાથી અને ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ ન કરવાથી મ-
નુષ્ય પતનને પામે છે (તેનો અધઃપાત થાય છે) એમ
મુનિશ્રેષ્ઠ યોગિવર્ય યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે. ॥ ૧૦૪ ॥

पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्यं नेच्छन्तिमानवाः ॥

न पापफल मिच्छन्ति पापं कुर्वन्ति यत्नतः ॥१०५॥

(कस्यचित्) पुराणस्य

મનુષ્યો પુણ્યના ફળને (સુખને) ઇચ્છે છે પણ પુણ્ય
કરવાની ઇચ્છા નથી રાખતા તેમ પાપના ફળને (દુઃખને)
નથી ઇચ્છતા પણ યતન વડે પાપને કરે છે (એ આશ્ચર્ય
છે.) ॥ ૧૦૫ ॥

पपान्निवर्त्य हृदयं क्रमेण शुभवासनाम् ॥

વિવર્દ્ય પ્રયત્નેન શ્રેયઃસિદ્ધિર્યતો ભવેત્ ॥૧૦૬॥

પાપમાંથી હૃદયને પાછું વાળીને કુમે કરી પ્રયત્ન વડે
તું શુભવાસનાની વૃદ્ધિ કર જેને લીધે શ્રેયની સિદ્ધિ થાય. ૧૦૬

ક્રમેણાપચિતાદોષાઃ ક્રમેણોપચિતા ગુણાઃ ॥

નાઽઽપ્નુવંતિ પુનર્ભાવમપ્રકંપ્યા ભવંતિ ચ ॥૧૦૭॥

(અષ્ટાંગ હૃદય વાગ્મદ)

કુમ વડે કરીને ઘટેલા દોષો ફરીવાર ઉદ્ભવતા નથી
તેમ કુમે કરી વૃદ્ધિ પામેલા શુભો બહુ દઢ અને સ્થિર—
નિશ્ચલ થાય છે. ॥ ૧૦૭ ॥ (અષ્ટાંગહૃદય વાગ્મદ.)

શ્રદ્ધયા સાધ્યતે ધર્મો મહદ્ગિર્નાર્થરાશિભિઃ ॥

અર્કિંચના હિ મુનયઃ શ્રદ્ધાવંતો દિવં ગતાઃ ॥૧૦૮॥

(ઇતિહાસસમુચ્ચય)

ધર્મ શ્રદ્ધાવડે સિદ્ધ થાય છે તેમા મોટા દ્રવ્યના ઢગ-
લાઓની જરૂર નથી કેમકે અકિંચન મુનિઓ પૂર્વ કાળમાં
શ્રદ્ધાવડે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થતા હતા. ॥ ૧૦૮ ॥

(ઇતિહાસ સમુચ્ચય.)

અશક્તિયાં ચેદૈવાદ્યવતઃ પુણ્યકર્મસુ ॥

તદા તુ પાતકેભ્યસ્ત્વં ચેતોવૃત્તિં નિવર્તય ॥૧૦૯॥

યતઃ ફલતિ સર્વાઽપિ ક્રિયા પાતક મંતર ॥
લોકપ્રાસેતો ન્યાયોઽયં સિદ્ધઃ શાસ્ત્રેશ્ચ યુક્તિવદ્ધેઃ ॥

કદાચ કોઈ એવા અનિવાર્ય હેવ યોગને લીધે પુણ્ય કર્મો કરવાને તું અશક્ત હો તો પછી (બીજું કંઈ ન બની શકે તેવું હોય તો પછી) તારે તારી ચિત્ત વૃત્તિને પાપોથી પાછી વાળવી કેમકે સર્વ ક્રિયા પાતક વિના ક્ષણ આપે છે (વિના પાપં સર્વં ફલતિ) આ ન્યાય લોક પ્રસિદ્ધ છે અને શાસ્ત્રોવડે તથા યુક્તિવડે પણ સિદ્ધ છે. ॥ ૧૧૦ ॥

યાત્યધોઽધો વ્રજત્તૃચૈર્નરઃ સ્વૈરેવ કર્મભિઃ ॥

કૂપસ્ય સ્વનિતા યદત્ પ્રાકારસ્ય ચ કારકઃ ॥૧૧૧॥

(પંચતંત્ર.)

મનુષ્ય પોતાનાં કર્મો વડેજ ઉચ્ચ ગતિને અને અધો ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે કુવેા ખેડનારે તેવાં પોતાના કર્મને લીધે નીચે ઉતરતો જાય છે અને મહેલ ચણનારે પોતાનાં તેવાં કર્મને લીધે ઉચે ચઢતો જાય છે. ॥ ૧૧૧ ॥

શુભાશુભાભ્યાં માર્ગાભ્યાં વૃંતાં વસનાસારે ॥

પૈરુષણ પ્રયત્નેન યોજનીયા શુમે પથિ ॥૧૧૨॥

(યાગવાસિ.)

શુભ અને અશુભ એવા બે પ્રકારના માર્ગ વડે (બે પ્રવાહથી) વહેતી એવી વાસનારૂપી નદી પોતાના પુરૂષપ્રયત્ન વડે શુભ માર્ગમાં જોડી દેવી. (વાસના નદીનો અશુભ પ્રવાહ બંધ કરી તેનો શુભ પ્રવાહ ચાલુ રહે તેમ થવામાંજ પુરૂષ પ્રયત્ન કરવાનો છે.) ॥ ૧૧૨ ॥ [યોગવાસિષ્ઠ]

दुःखस्य लाभस्तावान् स्यात् यावती स्यात् स्वतंत्रता॥
पारतंत्र्यं पुनर्यत्र तत्र दुःखं विलोक्यते ॥ ११३ ॥

જેટલે અંશે (જેટલી) સ્વતંત્રતા તેટલોજ (તેટલે અંશે) સુખનો લાભ થવાનો અને જ્યાં પારતંત્ર્ય ત્યાં તેટલું દુઃખ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ॥ ૧૧૩ ॥

सर्वं परवशं दुःखं स्वप्नाद्वशं सुखम् ॥

तादृक्षात्समासेन लक्षणं सुखदुखयोः ॥

इति प्रोवाच सर्वज्ञो मन्मान्यो मनीषिणाम् ॥ ११४ ॥

સર્વ પરવશ દુઃખરૂપ છે અને સર્વ પોતાની સ્વાધીનતામાં હોય તે સુખરૂપ છે સંક્ષેપથી આ પ્રમાણે સુખદુઃખનું લક્ષણ બંધનું એમ વિદ્વાનોને મહામાનનીય એવા સર્વજ્ઞ મનુ કહે છે. ॥ ૧૧૪ ॥

उदरं भरितामात्राद्य-चेत् कृतकृत्यता ॥

श्वकाकादेरपि तदा कृतकृत्यत्वसंभवः ॥ ११५ ॥

જે મત્ર પોતાનું જે પેટ ભરવાથી જગતમાં કૃતકૃત્યતા થતી હોત તે પછી કુતરાં કાગડા વિગેરે પણ પોતાનું પેટ ભરનારા હોવાથી તેઓ પણ કૃતકૃત્ય હોવાનો સંભવ છે. ૧૧૫

મવાંશ્ચેદાર્યદેશીયઃ સ્વદેશાઽઽભિમાનવાન્ ॥

તદા કાર્યા ત્વયા પ્રીતિ રાર્યવિદ્યાઽર્યધર્મયોઃ ॥૧૧૬॥

જે તારો નિવાસ આર્ય દેશમાં હોય અને તું સ્વદેશ આદિનું અભિમાન ધરાવતો હોય તે તારે આર્યવિદ્યા અને આર્યધર્મ એ બંને ઉપર પ્રીતિ રાખવી. ॥ ૧૧૬ ॥

સ્વદેશકુલજાત્યાદેરભિમાનં ત્યજંતિ યે ॥

દેહાઽભિમાનસત્વેઽપિ વંદ્યાસ્તે દૂરતોબુધૈઃ ॥૧૧૭॥

જે પુરૂષો દેહાભિમાન છતાં પોતાનો દેશ પોતાનું કુળ અને પોતાની જાતિ એ આદિનું અભિમાન છોડી દે છે તે પુરૂષો ડાહ્યા માણસે દૂરથીજ વંદનીય છે. ॥ ૧૧૭ ॥

યેનાઽનુભૂતં યદ્દુઃસ્વં વેત્યસવેવ તદ્વ્યથામ્ ॥

દગ્ધાંગ એવ જાનાતિ દુઃસહાં દાહવેદનામ્ ॥૧૧૮॥

જે પુરૂષ જે દુઃખનો અનુભવ કર્યો હોય તેની વ્યથાને (વેદનાને) તે પુરૂષજ બાણી શકે છે. જેનું અંગ બળ્હું હોય તેજ માણસ દાહથી થતી દુઃસહ વેદનાને બાણી શકે છે. ॥ ૧૧૮ ॥

સાન્નિકર્ષોઽત્ર મત્યાનાગ્દાદરણકારણમ્ ॥

ગાઢગાહિત્વા યથાઽન્યાંમસ્તત્રત્યો યાતિ મુક્તયે ।૧૧૯।

(સાહિત્ય.)

ધણે! સન્નિકર્ષ [સહવાસ-સંબંધ-વિગેરે] મનુષ્યોના
અનાદરનું કારણ થઈ પડે છે. ગંગાને કિનારે નિવાસ કરી
રહેલો માણસ મુક્તિને માટે ગંગાજીને છોડી બીજે સ્થલે
યાત્રાર્થે જાય છે. ॥ ૧૧૯ ॥ [સાહિત્ય]

જનઃ ક્ષણમપિ સ્થાતું યં વિના ન ક્ષમો ભવેત્ ॥

સુલભસ્યાઽસ્ય વાયોસ્તુ કો વિજાનાત્યમૂલ્યતાઃ ॥

જેના વગર મનુષ્ય ક્ષણ વાર પણ રહી શકતો નથી
એવો વાયુ છે છતાં તે સુલભ હોવાથી તેની અમૂલ્યતાને
કોણ જાણે છે. ॥ ૧૨૦ ॥

પ્રાયઃ ક્રમોઽયં વિશ્વસ્ય મોહો દુષ્પ્રાપ્યવસ્તુનિ ॥

તથાપિ વિરલાઃ સંતિ ક્વચિત્સત્યપરીક્ષકાઃ ॥૧૨૧॥

ધણે લાગે જગતનો ક્રમજ એવો છે કે દુષ્પ્રાપ્ય
વસ્તુમાં લોકોને મોહ થાય છે છતાં પણ સત્યની પરીક્ષા
કરનારા વિરલા [કોક કોક] નરોહણ કયાંક [કવચિત્] છે
ખરા. ॥ ૧૨૧ ॥

જંતૂનાં રુચિવૈચિત્ર્યં ભોજનાને યથા તથા ॥

સર્વત્રૈવ ક્રિયામાત્રે નાઽશ્ચર્યમિહ િચન ॥૧૨૨॥

જેમ લોજન આદિમાં મનુષ્યોની રુચિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે તેમ ક્રિયા માત્રમાં રુચિની વિચિત્રતા રહેલી છે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. ॥ ૧૨૨ ॥

નાઽસ્તિ કશ્ચિદુપાયોઽત્ર યઃ સર્વપરિતોષકૃત્ ॥

અતસ્તદ્વાસનાં ત્યક્ત્વા સ્વકીયં હિત માચર ॥૧૨૩॥

વિદ્યતે ન સ્વલુ કશ્ચિદુપાયઃ સર્વલોકપરિતોષકરોયઃ ॥

(જીવન્મુક્તિ.)

જગતમાં એવો કોઈ ઉપાયજ નથી કે જે સર્વને પરિતોષ કરનારો હોય. માટે એવી જોડી વાસનાને છોડી તાંડે પોતાનું હિત જેમાં રહ્યું હોય તે તું કર. ॥ ૧૨૩ ॥

એવો કોઈ ઉપાયજ નથી કે જે સર્વ લોકોને સંતોષ જ ઉત્પન્ન કરે. (જીવન્મુક્તિ વિવેક)

શિક્ષણાલયમસ્ત્યે તદ્દિશ્વમીશ્વરનિમિત્તઃ ॥

યાસ્મિન્ પ્રાયઃ પરીક્ષ્યંતે પ્રાણિણાં વિવિધૈઃ ક્રમૈઃ ॥૧૨૪॥

આ જગત ધર્મચરની રહેલી એક શિક્ષણ શાળા છે. જેની અંદર ધણોભાગેં બધાં પ્રાણીઓની ભુક્ષા ભુક્ષા કરી

પડે પરીક્ષા (કસોટી) કરવામાં આવે છે ॥ ૧૨૪ ॥

શરીરમનસૌઃ શ્રેષ્ઠં બલં યેષ્વવતિષ્ઠતે ॥

૨. જવત્ત્વં ચ વિદ્વત્ત્વં તેષાં સ્યાન્ન મુન્નતિઃ ॥૧૨૫॥

જેઓની અંદર શરીરનું અને મનનું બળ રહ્યું હોય તેમજ સદ્ગુણો અને વિદ્વતા એ બન્નેપણુ રહેલાં હોય તેની અવશ્ય ઉત્પત્તિ થાય છે ॥ ૧૨૫ ॥

ચતુર્ણાં બલમેતેષાં યાવન્નૈવાઽઽપ્રુયાત સ્થિતિમ્ ॥

તાવદ્દયસ્યાશા મૃષા મૃગજલાદિવત્ ॥૧૨૬॥

ત્યાંસુધી આ ઉપરની ચાર વસ્તુનું બળ (શરીર બળ ૧ મનોબળ ૨ સદ્ગુણો ૩ વિદ્વતા ૪) એની સ્થિતિ બરાબર ન હોય ત્યાંસુધી અશુદ્ધ્યની આશા રાખવી એવાત આંકવાના જળ જેવી સાવ ખોટી છે ॥ ૧૨૬ ॥

ગતદવ પરં દ્રવ્યં સર્વદેશસ્ય સર્વથા ॥

લોભાત્તરપ્રમાવાણામ્ ઉત્થવા યન્મ જાત્મનામ્ ॥૧૨૭॥

આખા દેશનું સર્વથા સત્ય (ખરું) દ્રવ્ય એજ છે કે તેમાં લોભાત્તર પ્રભાવવાળા, મહાત્માઓનો જન્મ થાય ॥૧૨૭॥

વિદ્યાવતાં રૂપવતાં સમર્થાનાં વિવિદિનામ્ ॥

સતાં મહાપ્રમાવાણાં જન્મ દેશસ્ય શુદ્ધય ॥૧૨૮॥

વિદ્યાવાળા શુભવાળા મહાસમર્થ વિવેક વાળા અને
મહાપ્રભાવ યુક્ત એવા મહાત્માઓનો જન્મ થાય તે આખા
દેશની આખાદીને માટે છે ॥ ૧૨૮ ॥

ઈર્ષ્યાઽહંકારમાત્સર્યદ્વેષદંભાઽઽદિસેવિનામ્ ॥

ક્ષુદ્રાશયાનાં જંતૂનાં જન્મ દેશસ્ય હાનયે ॥૧૨૯॥

ઈર્ષ્યા અહંકાર, માત્સર્ય દ્વેષ અને દંભ એ આદિ
દુર્ગુણોને સેવનારા તથા ક્ષુદ્ર આશય વાળા (હલકામનના)
માણસોનો જન્મ દેશની હાનિને માટે થાય છે ॥ ૧૨૯ ॥

વિહીના બલબુદ્ધિભ્યાં મૂર્ખાઃ પંડિતમાનિનઃ ॥

પુરુષા યત્ર દેશે સ્યુઃ સ દેશો દુઃખમાજનમ્ ॥૧૩૦॥

ખળ અને બુદ્ધિ એ બન્નેથી રહિત મૂર્ખ અને પં-
ડિતપણાનું અભિમાન રાખનારા પુરૂષો જે દેશમાં પેદા થાય
તે દેશ દુઃખનું પાત્ર (દુઃખ લોખવનાર) થાય છે. ॥ ૧૩૦ ॥

અલસૈર્બુદ્ધિર્ગીનૈશ્ચ નિર્બલૈઃ સ્વાર્થતત્પરૈઃ ॥

નિર્વિદ્યૈર્નિર્ગુણૈર્લોકૈર્ન દેશોદયસંભવઃ ॥૧૩૧॥

આલસ્યવાન (આળસુ) બુદ્ધિ વગરના નિર્ગુણ (નખળા)
કેવળ સ્વાર્થ પરાયણ અને વિદ્યાવગરના એવા પુરૂષોથી કદી
યશ દેશનો ઉદય થવાનો સંભવ નથી. ॥ ૧૩૧ ॥

સંહતિર્વિક્રમઃ સત્યં સદ્વિદ્યા સન્મતિર્બલમ્ ॥

નિશ્ચયો નિત્ય મુદ્યોગે યેષાં તેષાં સમુન્નતિઃ॥૧૩૨॥

સંપ પરાક્રમ સત્ય સદ્વિદ્યા સારીબુદ્ધિ, બળ, અને નિરંતર ઉદ્યોગને વિશે નિશ્ચય એ બધુ જોમાં રહેલુ હોય. તેઓનો અભ્યુદય થાય છે. ॥ ૧૩૨ ॥

સર્વોઽભ્યુદયમાશાસ્તે સુખંસર્વોઽપિ વાંછતિ ॥

તથાઽપિ સાધનાભાવે સાધ્યસિદ્ધેરસંભવઃ ॥ ૧૩૩ ॥

બધા લોકો અભ્યુદયની આશા રાખે છે. અને સુખને પણ સહુ ઇચ્છે છે પરંતુ સાધનોને અભાવે સાધ્ય વસ્તુની સિદ્ધિનો અસંભવ છે. ॥ ૧૩૩ ॥

યોગ્યા ગરવિહારાભ્યાં યોગ્યયા વીર્યરક્ષયા ॥

મનસઃ સંપ્રસાદાચ્ચ વર્દ્ધતે વપુષો બલમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

યોગ્ય આહાર વિહારવડે યોગ્ય વીર્ય રક્ષાવડે અને મનની સુપ્રસન્નતાવડે શરીરબળ વૃદ્ધિ પામે છે. ॥ ૧૩૪ ॥

સન્માર્ગાનિષ્ઠા સત્સંગઃ સ્વધર્મપરિપાલનમ્ ॥

દેવે દૈવે ચ વિશ્વાસઃ સિદ્ધયત્યેતૈર્મનોબલમ્ ॥૧૩૫॥

સન્માર્ગમાંનિષ્ઠા, સત્સંગતિ, સ્વધર્મનું પરિપાલન, અને

પરમેશ્વર ઉપર તથા દેવ ઉપર વિશ્વાસ એટલાથી મનોબળ
સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૩૫ ॥

કુલક્રમાગતાઃ પ્રાયો ગુણાઃ સ્વાભાવિકામતાઃ ॥
તથાપિ बीजसत्वेतु ते वृद्धिं यांति यत्नतः ॥૧૩૬॥

ધણેભાગે કુળક્રમથી આવેલા વારસામાં ઉતરેલા ગુણો
સ્વાભાવિકજ હોય છે તથાપિ જો તેનાં બી હૃદય ભૂમિમાં
હોય તો તે યત્ન વડે વધે છે. ॥ ૧૩૬ ॥

गुणिनां सद्गुरुः सुदृढा दासनाबलात् ॥

यत्नान्निश्चयपूर्वाच्च सद्गुरुणप्राप्तिसंभवः ॥ ૧૩૭ ॥

સદ્ગુણી પુરૂષોના સદ્ગુણવાસવડે અતિ દૃઢ એવી વાસ-
નાના બળથી અને નિશ્ચય પૂર્વક એવા યત્નથી સદ્ગુણોની
પ્રાપ્તિનો સંભવ છે. ॥ ૧૩૭ ॥

विवेकश्च विमर्शश्च सद्धर्मस्य च सेवनात् ॥

वेद्याद्यां कुलीनानां विद्वताप्राप्तिसंभवः ॥૧૩૮॥

જેઓએ સદ્વિદ્યા મેળવી હોય અને પોતે કુલીન હોય
તેઓએ વિવેકથી વિચારથી, અને સદ્ધર્મના સેવનથી વિદ્વા-
તાની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે ॥ ૧૩૮ ॥

मानिता पूर्वकालीनैः सार्वभौमैर्नृपोत्तमैः ॥

વર્ણ્ય વિશ્વવંદ્યૈશ્ચ પવિત્રૈઃ પરમર્ષિભિઃ ॥૧૩૯॥

ભાષાનામપિ સર્વાસાં માતૃરૂપા સનાતની ॥

ગીર્વાણવાણી કાલેન શિથિલત્વં ગતાઽધુના ॥૧૪૦॥

પૂર્વ કાળના સાર્વભૌમ (ચક્રવર્તી) ઉત્તમ રાજાઓએ માનેલી તેમજ સમગ્ર જગતને વંદનીય એવા પવિત્ર મહર્ષિઓએ વૃદ્ધિ પમાડેલી તથા સર્વ ભાષાઓની માતા રૂપ એવી સનાતન ગીર્વાણ ભાષા (સંસ્કૃત ભાષા) કાળે કરીને હુમણું શિથિલતાને પ્રાપ્ત થયેલી છે. ॥ ૧૪૦ ॥

પૂર્વ ગીર્વાણભાષાયા આસીદમ્યુદયો મહાન્ ॥

તદા ભારતવર્ષસ્યાઽપ્યાસીદુન્નતિ રુત્તમા ॥ ૧૪૧ ॥

પૂર્વકાળમાં સંસ્કૃત ભાષાનો મહોટો અમ્યુદય હતો અને તે સમયે આ ભારતવર્ષની પણ ઉત્તમ ઉન્નતિ હતી ૧૪૧

જલેસ્થલં યઃ કુરુતે સ્થલેચ કુરુતે જલમ્ ॥

તસ્મૈ નમઃ સ્વતંત્રાય કાલરૂપાય વિષ્ણવે ॥૧૪૨॥

જળમાં જે સ્થળ કરી મૂકે છે અને સ્થળમાં જળ કરી દે છે. એવા સ્વતંત્ર કાળરૂપી ભગવાનને નમસ્કાર ॥૧૪૨॥

અયં દેવદધિઃ કાલો રત્નમાતાચ મૂરિયમ્ ॥

ન દૂરેઽમ્યુદયો નૂન મન્કૂલે વિધાતરિ ॥ ૧૪૩ ॥

આ કાળ નિરવધિ (અનંત) છે. અને આ પૃથ્વી
પણ રત્નની માતા ગણાય છે. એટલે પછી વિધાતા અનુકૂળ
હોય તો અબ્યુદય કાંઈ દૂર નથી ॥ ૧૪૩ ॥

શાર્દૂલ.

વજ્રાદ્વજ્રકૃતં મયં વિરમતિ શ્રીઃ પદ્મરાગાદ્વે
ન્નાનાઽઽકારમપિ પ્રશામ્યતિ વિષં ગારુત્મતાદસ્મનઃ॥
૱કૈકં ક્રિયતે પ્રભાવનિયમાત્કર્મેતિ રત્નૈઃ પરં
પુરત્નૈઃ પુનરપ્રમેયમહિમોન્નદ્વૈર્ન કિંસાધ્યતે ॥૧૪૪॥
(રાજતરંગિણી.)

વજ્ર નામના રત્નથી (વજ્ર મણિથી) વજ્રનુભય વિ
રામ પામી જાય છે પદ્મરાગ નામના મણિથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત
થાય છે અને ગારુત્મત નામના મણિથી (ગરુડમણિથી)
જુદી જુદી જાતનાં વિષ (ઝેર) શાંત પડી જાય છે એવી
રીતે આ બધાં રત્નો પોતાના પ્રભાવના નિયમથી એક એક
કામ કરે છે. તો પછી અપ્રમેય (પ્રમાણમાં ન આવે એવા)
મહિમા વડે ભરેલાં એવા પુરૂષ રત્ન શું ન કરી શકે ?
અર્થાત્ તેઓ બધું કરી શકે ॥ ૧૪૪ ॥

બ્રાહ્મણાનાં તથા રાજા મન્યેષાં ચાઽપ્ય નેકથા ॥

येधर्मावर्णिताः शास्त्रे, ते तु प्रायः शुभावहाः ॥१४५॥

પ્રાહ્મણોના રાજ્યોના તથા બીજાઓના પશુ ધર્મો
શાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારે વર્ણવેલા છે કે જેઓ ઘણેભાગે શુભ
કરનારા છે ॥ ૧૪૫ ॥

तपःश्रुतंच जातिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकम् ।

तपः श्रुताभ्यां हीनस्तु जातिब्राह्मणएवसः ॥

एवमाह महाभाष्ये मुनिश्रेष्ठः पतंजलिः ॥१४६॥

તપ વિદ્યા (શાસ્ત્રજ્ઞાન) અને જાતિ એ ત્રણ (પ્રા-
હ્મણ્યતાને કરનારાં છે તપ અને વિદ્યાથી (શાસ્ત્રજ્ઞાનથી)
જે રહિત હોય અને પ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ્યો હોય તો તે
જાતિપ્રાહ્મણ કહેવાય આ પ્રમાણે મહાભાષ્યમાં મુનિશ્રેષ્ઠ
પતંજલિ મુનિયે કહેલું છે, ॥ ૧૪૬ ॥

(શિશ્વરિણી.)

क्षमासत्यं शान्तिस्तरुणकरुणं यस्यचमनः ॥

स शूद्रो विप्रत्वं प्रगुणगुणसंगेन लभते ॥

क्षिप्नोऽपि व्यर्थात्મા गुणविरहितः शूद्रसदृशः ॥

कृतैः कंठे विप्र स्त्रिगुणगुणसूत्रैर्न भवति ॥१४७॥

(ભેમંદ્ર કવિઃ)

જેમાં ક્ષમાહોય, સત્ય હોય, અને દયાવડે હૃદય કામળ
હોય તેવો શૂદ્રપણ ઉત્તમ ગુણ સમૂહના યોગવડે વિપ્રતાને
મેળવે છે અને દ્વિજાતિ હોય છતાં ઉપરના ગુણથી રહિત
હોય છે. તેનું જીવન વ્યર્થ છે કેમકે કંઠમાં ત્રણ તાંતણા વાળી
જનોઇ માત્ર ધારણ કરવાથી વિપ્ર થવાતું નથી. ॥ ૧૪૭ ॥
(ક્ષેમેંદ્ર કવિ)

प्रजाकार्ये सक्तिः श्रवणमभिभूताऽर्त वचसाम्
स्पृहा कामक्रोधप्रमदमदमानव्युपरमे ॥

क्षितेः कायस्थेभ्यः कृपणजनरक्षा प्रतिदिनं

गुणाऽऽसंगः श्रेयानय मुदयलक्ष्म्याः क्षितिभृताम् ॥

(ક્ષેમેંદ્ર)

પ્રજાના કાર્યમાં આસક્તિ, પરાજવ પામેલા આર્ત
પુરૂષોના વચનોનું શ્રવણ કામક્રોધ હર્ષ મદમાન વિગેરેને
નિવૃત્ત કરવાની ઇચ્છા અને જમીનની માપણી કરનારાઓ
પાસેથી કે કારકુન વિગેરે અનુચર વર્ગ પાસેથી દીનજનોનું
રક્ષણ કરવું (તેવા માણસો લાંચ રૂસવત વિગેરેથી ગરીબને
પીડે નહીં તેવી સંભાળ રાખવી.) આ બધા ગુણોનો સં-
બંધ રાખ્યાને ઉદયલક્ષ્મી આપનારો અને બહુ શ્રેયસ્કર
છે. ॥ ૧૪૮ ॥
(ક્ષેમેંદ્રકવિ).

તદ્વિષયકઃ શાસ્ત્રે વિચારો દ્રશ્યતે મહાન્ ॥

યથાઃ ધિકજિજ્ઞાસા તૈસ્તુ તત્રાજ્વલોક્યતામ્ ॥૧૪૯॥

આ વિષયમાં (જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓના જૂદા જૂદા ધર્મોના સંબંધમાં) શાસ્ત્રમાં બહુ વિચારજોવામાં આવે છે. અહીં વિસ્તારના ભયથી બહુ નથી લખ્યું જેને વધારે જાણના હોય તેણે તે તે સ્થળે શાસ્ત્રોમાં જોઈ લેવું. ॥ ૧૪૯ ॥

આલસ્યસદૃશઃ શત્રુઃ કોઽપિનાઽસ્તિ ધરાતલે ॥

जनो यस्य वशीभूतो जायते निष्पराक्रमः ॥ १५० ॥

આ પૃથ્વીમાં આલસ્યના જેવો માણસનો ખીજો કોઈ શત્રુ નથી. કેમકે મનુષ્ય તેના પંખામાં સપડાવાથી પરાક્રમ રહિત બની બીય છે. ॥ ૧૫૦ ॥

આલસ્યં યદિનમવેજ્જગત્યનર્થઃ ॥

को नस्या द्बहुधनको बहुश्रुतोवा ॥

આલસ્યાદિયમવનિઃ સસાગરાંતા ॥

संपूर्णा नरपशुमिश्र निर्द्धनैश्च ॥ १५१ ॥

(યોગવાસિષ્ઠ)

આ જમતમાં જો આલસ્યરૂપ અનર્થ ન હોય તો કોણ બહુ ધનવાન અને બહુશ્રુત ન થાય પરંતુ કેવળ આલ-

સ્થાને લીધેજ સાગર પર્યંત આ આખી પૃથ્વી નર પશુઓથી
અને નિર્ધનોથી ભરપૂર ભરેલી છે. ॥ ૧૫૧ ॥

(યોગવાસિષ્ઠ)

જ્ઞાનસ્ય સાધનૈઃ સિદ્ધિર્ન સિદ્ધિર્જ્ઞાન વાર્તયા ॥
વિનેધનાદિયોગેન ન પાકો જાયતે ક્વચિત્ ॥૧૫૨॥

જ્ઞાનની સિદ્ધિ સાધનો વડે થાય છે પણ જ્ઞાનની વાર્તા
વડે થતી નથી. ઇંધન (કાષ્ટ) અદિ સાધનના યોગવિના
કોઈ કાલે કે કોઈ જગાએ પાક (રસોઈ) થતો નથી. ॥૧૫૨॥

આશાવૈવશ્યવિરસે ચિત્તે સંતોષવર્જિતે ॥
મ્લાને વક્ત્ર મિવાઽઽદર્શે ન જ્ઞાનં પ્રતિબિંબતિ ॥૧૫૩॥

(સાંખ્ય પ્રવચન ભાષ્ય)

આશાઓ વડે પરાધીન થઈ જવાથી વિરસ (રસ
વગરનાં) થઈ ગયેલાં સંતોષ રહિત ચિત્તમાં જેમ મેલા
(મલિન) અરીસામાં મોઢાંનું પ્રતિબિંબ ન પડે તેમ જ્ઞાનનું
પ્રતિબિંબ પડતું નથી. ॥ ૧૫૩ ॥

(સાંખ્ય પ્રવચન ભાષ્ય)

બુદ્ધિસૌકમ્યં વિનાજ્ઞાનં નૈવાર્જીન્દ્રિયવસ્તુનઃ ॥
ન સિદ્ધેત્ સૂક્ષ્મતા બુદ્ધેર્વિનાયોગં કથંચન ॥૧૫૪॥

वृत्तिप्रवाहे विविधैश्चित्तं यावन्मलीमसम् ॥

॥ १५५ ॥

બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા વિના અતીન્દ્રિય વસ્તુનું (જ્યાં ઇન્દ્રિયો ન પહોંચી શકે તેવી વસ્તુનું—પરમાત્મા વિગેરેનું) જ્ઞાન થઈ શકતુંજ નથી અને બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા યોગવિના સિદ્ધ થતી નથી. જ્યાં સુધી નોખા નોખા વૃત્તિના પ્રવાહો વડે ચિત્ત મલિન હોય છે, ત્યાં સુધી મેલા અરીસાની પેઠે (મેલા અરીસામાં જેથ સામી વસ્તુનું પ્રતિબિંબ ન પડે તેમ) જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ નથી પડતું. ॥ ૧૫૫ ॥

वैराग्यात् प्रबलात्तद्वत् दृश्यमिथ्यात्वनिश्चयात् ॥

यैवોपरतिः सिद्धे तदाज्ञानस्य संभवः ॥ १५६ ॥

પ્રમળ એવાં વૈરાગ્યથી તેમજ દૃશ્ય વસ્તુ માત્રના મિથ્યા પણાના નિશ્ચયથી જ્યારે ઉપરામ સિદ્ધ થાય ત્યારે જ્ઞાનનો સંભવ છે. ॥ ૧૫૬ ॥

प्रोक्तं वेदान्तशास्त्रेषु यत्साधनचतुष्टयम् ॥

तदस्य ज्ञानमार्गस्य पूर्वं सोपान मुच्यते ॥

श्रवणां त्रयंपश्चात्साधनं समुदाहृतम् ॥ १५७ ॥

વેદાંત શાસ્ત્રમાં જે સાધન ચતુષ્ટય (વિવેક, વૈરાગ્ય,

શમ હમાદિ સાધન સંપત્તિ, અને અમુક્ષુતા) કહેવામાં આવે છે. તે આ જ્ઞાનમાર્ગનું પહેલું પગથીયું કહેવાય છે. તેમજ શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન એ ત્રણ તે પછીના સાધન ગણવામાં આવે છે. ॥ ૧૫૭ ॥

જન્માં રશતામ્યસ્તા રામ સંસારસંસ્થિતિઃ ॥

સા ચિરામ્યાસયોગેન વિના ન ક્ષીયતે ક્વચિત્ ॥૧૫૮॥
(યોગવા)

હે રામ ! સેંકડો જન્મોના અભ્યાસથી હૃદયમાં આરૂઢ થઈ ગયેલી (ચાટી ગયેલી) આ સંસારસ્થિતિ સંસારિક વાસના દાંખાકાળના અભ્યાસયોગવિના કોઈ દિવસ ક્ષીણ થતી નથી. ॥ ૧૫૮ ॥

યોગવા.

સહસ્રેભ્યઃ સહસ્રેભ્યઃ કશ્ચિદુત્થાય વીર્યવાન્ ॥

ભિનત્તિ વાસનાજાલં કેસરી પંજરં યથા ॥૧૫૯॥

[યોગવા]

હજારોમાંથી કોઈજ એવો વીર્યવાન્ વીરનર પેદા થાય છે કે જે કેસરી સિંહ જેમ પાંજરાને લેદી નાખે તેમ વાસનાજાળને લેદી નાખે છે. ॥ ૧૫૯ ॥

લોકવાસનયા જંતોઃ શાસ્ત્રવાસનયાપિચ ॥

દેહવાસનયા જ્ઞાનં યથાવન્નૈવ જાયતે ॥ ૧૬૦ ॥

[જીવન્મુક્તિ. (યો૦ વા૦)

માણુસને લોક વાસનાવડે શાસ્ત્રવાસનાવડે અને દેહ
વાસનાવડે ખરેખરે ખરાખર જ્ઞાનજ થતું નથી. ॥ ૧૬૦ ॥
(જીવન્મુક્તિ. યોગવા.)

કોહિજન્મસંસૌત્યાં વાસનાઽભ્યાસજાનિજામ્ ॥
પ્રીતિં વારયિતું શક્તો લલનાધનબંધુષુ ॥ ૧૬૧ ॥
[ભારતમંજરી]

હજારો જન્મોથી લાગુ પડેલી અને વાસનાના અભ્યાસથી
પેદા થયેલી સ્ત્રી, ધન, બંધુ આદિવીશેની પોતાની
પ્રીતિને નિવારણ કરવાને કોણ સમર્થ છે. ॥ ૧૬૧ ॥

[ભારતમંજરી]

ન સ્થિતા કોટરે यस્ય તૃષ્ણાકૃષ્ણમુજંગમી ॥
તસ્ય પ્રાણાનિલાઃ સ્વસ્થાઃ પુંસોહૃદયરંધ્રગાઃ ॥ ૧૬૨ ॥
[યો૦ વા૦]

જેના હૃદયરૂપી અખોલમાં તૃષ્ણારૂપી કાળી નાગણ
બસાઈ પેઢી નથી તે પુરુષના હૃદયરંધ્રમાં રહેલા પ્રાણુવાયુ
હૃદયેશાં સ્વસ્થ હોય છે. ॥ ૧૬૨ ॥ યોગવાસિષ્ઠ.

ईश्वराऽनुग्रहादेषा पुंसा मद्भैतवासना ॥

महाभयकृतत्राणा त्रिाणां यदि जायते ॥१६३॥

[खंडन खंड स्वाद्य]

મહા ભયથી જીવનું રક્ષણ કરનારી આ અદ્વૈત વાસના
ઇશ્વરના અનુગ્રહથી જો ત્રણને જો થાય તો થાય છે. (અર્થાત
તે ઘણા થોડા માણસને થાય છે.) ॥ ૧૬૩ ॥

[ખંડન ખંડ ખાદ્ય]

अमानित्वाऽऽदिनिष्ठो यो यश्चाऽद्वेष्टादिसाधनः ॥

ज्ञानमुत्पद्यते तस्य न बहिर्मुखचेतसः ॥ १६४ ॥

[સુરેશ્વરાચાર્ય-નૈષ્કર્મસિદ્ધિ]

જે પુરુષ ૧અમાનિત્વ આદિ ધર્મોમાં નિષ્ઠાવાળો હોય
છે અને ૨અદ્વૈષ્ટત્વ આદિ સાધનવાળો હોય છે. તેને જ્ઞાન
ઉત્પન્ન થાય છે પણ બહાર ભટકતાં ચિત્તવાળાને જ્ઞાન થતું
નથી. ॥ ૧૬૪ ॥

[નૈષ્કર્મ સિદ્ધિ].

૧ અમાનિત્વ મર્દમિત્વ માર્હિસા ક્ષાંતિરાર્જવમ્ ॥ ઇત્યાદિ

ભગવદ્ગીતા અ. ૧૮-૨૨૦ ૭ થી ૧૧ સુધી.

૨ અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ યવ ચ ઇત્યાદિ.

ભગવદ્ગીતા અ. ૧૨ ૨૨૦ ૧૩ થી ૨૦ સુધી અર્થવાય પૂર્ણ.

અધિકારિણાં કર્મ ભક્તિર્મત્તયાધિકારિણાઃ ॥

જ્ઞાનાધિકારિણાં જ્ઞાનં વ્યવસ્થૈષાઽસ્તિ વાસ્તવી ૧૬૫

કર્મના અધિકારી પુરૂષો માટે કર્મ છે ભક્તિના અધિકારી માટે ભક્તિ છે અને જ્ઞાનાધિકારી માટે જ્ઞાન છે.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર વ્યવસ્થા વાસ્તવિક છે ॥ ૧૬૫ ॥

અધિકારિણમાશાસ્તે ફલસિદ્ધિર્વિશેષતઃ ॥

ઉપાયા દેશકાલાદ્યાઃ સંત્યસ્મિન્ સહકારિણઃ ॥૧૬૬

[શંકરાચાર્ય. વિવેકચંડામણિ]

વિશેષ કરીને કૃણ સિદ્ધિનો આધાર અધિકારી ઉપર રહેલો છે અને તેમાં દેશકાળ આદિ ઉપાયો સહકારી છે. ॥૧૬૬॥

સૂક્ષ્મા હૃદયભાવા યે દુર્જ્ઞેયાસ્તે નરૈઃ પરૈઃ ॥

યત્નાત્પરીક્ષણીયાઽતસ્ત્વયા સ્વહૃદયસ્થિતિઃ ॥૧૬૭॥

(શંકરાચાર્ય વિવેક ચૂડામણિ)

સૂક્ષ્મ એવા મનુષ્યના હૃદયના ભાવો ખીન્ન મનુષ્યો વડે દુર્જ્ઞેય છે (જાણવા બહુ મુશ્કેલ છે) માટે તારે પોતાયેજ તારા પોતાના હૃદયની પરીક્ષા કરવી. ॥ ૧૬૭ ॥

સાત્મ્યાઽસાત્મ્યવિચારોઽયં પ્રતિપ્રકૃતિ મિથ્યતે ॥

તથા ધિકારસંસ્થાઽપિ પ્રતિજીવં વિમિથ્યતે ॥૧૬૮॥

જેમ પ્રત્યેક મનુષ્યની પ્રકૃતિ પ્રમાણે સાત્ત્વ અસાત્ત્વ
નો વિચાર જૂદો જૂદો હોય છે (અમુકને અમુક સદે અને
અમુક ન સદે વિગેરે) તેવી રીતે પ્રત્યેક જીવની અધિકાર
સંસ્થા પણ જુદી જુદી હોય છે ॥ ૧૬૮ ॥

निश्चेतुं यद्यशक्तस्त्वं तदा सेवस्व कंचन ॥

મહા-ભાવં પુરુષં દૈવીં સંપદ માશ્રિતમ્ ॥ ૧૬૯ ॥

કહાય દેવ વશાત્ તુ પોતે તારા અધિકારનો વિચાર
કરી નિશ્ચય કરવામાં અશક્ત હો તો પછી કોઈ દૈવી સંપત્તિ
વાળા મહાનુભાવ પુરુષનું સેવન કર (તે દ્વારા તને રસ્તો
મળશે) ॥ ૧૬૯ ॥

સગ્ધરા.

स्वात्मं रात्मानं चिरतरसमयं शांतिमानेतुमग्रे ॥

દ્રાક્ષાં સ્વાર્જૂર મામ્રં સુકદલ મથવા યોજયત્યં વિકાસ્ય

તદ્વચ્ચેતોઽતિ મૂઢં બજનનભવાન્મૈઢ્યસંસ્કારયોગા ।

દોષોણ્યેનેકૈરવશ પનિષદ્વાધયામાસસમ્યક્ ૧૭૦

वेदांतकेसरी चंक०]

લાંબાકાળ સુધી પોતાનો બાળક રેતો હોય તેને શાં-
ત પાડવાને તેની માતા તેની પાસે દ્રાક્ષા, ખજુર, આંખાની
ફેરી, ફળાં વિગેરે મૂકી દે છે તેમ અસંખ્ય જન્મોના ભો-

જા થઈ ગયેલા મૂઢતાના સંસ્કારોને યોગે અતિ મૂઢ બની
ગયેલા અને સાવપરવશ થઈ ગયેલા જીવોના ચિત્તને અનેક
ઉપાયોવડે માતાની પેઠે લગવતી શ્રુતિ સારી રીતે જુદે જુદે
પ્રકારે બોધ આપે છે ॥ ૧૭૦ ॥ (વેદાંતશત શ્લોકી)

સકામકર્મભિઃ કામાન્ યદિ કામયસે તદા ॥

તન્નિષ્ઠાન્નિયમાનુગ્રાન્ યથાવત્પરિપાલય ॥૧૭૧॥

જો સકામ કર્મો વડે નોખી નોખી કામનાઓને તું
ધૃષ્ટ્યે હો તો તેના સંબંધમાં બતાવેલા ઉપ નિયમોનું તું
બરાબર પાલન કર ॥ ૧૭૧ ॥

ઉત્કટા યદિ ચેન્નિષ્ઠા ભવતો બુદ્ધિશુદ્ધય ॥

િહિતાન્યેવ કર્માણિ નિષ્કામાણિ તદાકુરુ ॥૨૭૨॥

જો તારી ધૃષ્ટિ બુદ્ધિશુદ્ધિને માટે ઉઠટ હોય તો
પછી વિહિત (શાસ્ત્રોક્ત) કર્મો તું નિષ્કામબુદ્ધિથી કર. ૧૭૨

મર્તિંકાવેના નનિર્વાહો મુમુક્ષોઃ કર્મઠસ્યવા ॥

વિનેશાન્નહં નૈવ સિદ્ધિઃ સ્યાત્ જ્ઞાનકર્મણોઃ ॥૧૭૩॥

મુમુક્ષુ હો કે કર્મઠ (કર્મ કાંડી) હો પણ તે બંનેના
લક્ષિતવિના નિર્વાહ નથી કેમકે ધૃશ્વરના અનુગ્રહ વીના
જ્ઞાનની કે કર્મની સિદ્ધિ થતી નથી. ॥ ૧૭૩ ॥

પ્રસાદઃ પરમેશસ્ય લોકદ્વયગુહાદૃહઃ ॥

મક્તયા નિર્મલયા દેવઃ પરેશઃ પરિતુષ્યતિ ॥૧૭૪॥

પરમેશ્વરનો પ્રસાદ [મેહેરબાની] આ લોક અને પર-
લોક એ બન્નેમાં સુખ આપનાર છે અને નિર્મળ ભક્તિવડે
પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય છે. ॥ ૧૭૪ ॥

કૌંતેય પ્રતિજ્ઞાનાહિ નમેમક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥

મહત્ત્વમેવં મક્તેસ્તુ જગદશ્રીગદાગ્રજઃ ॥૧૭૫॥

“હે અર્જુન ! તું ખુશીથી એમ ભલે પ્રતિજ્ઞા કર કે
મારા ભક્તનો કોઈ દિવસ વિનાશ થતો નથી” આ પ્રમાણે
શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ભક્તિની મહત્તા બતાવેલી છે. ॥ ૧૭૫ ॥

સર્વતો બલવાન્ સ્નેહો યો ભવેત્પરમેશ્વરે ॥

પ્રભાવજ્ઞાનપૂર્વોઽમૌ મક્તિરિત્યભિધીયતે ॥ ૧૭૬ ॥

પરમેશ્વરના પ્રભાવના જ્ઞાનપૂર્વક તેને વિષે સર્વના ક-
રતાં વિશેષ બળવાન એવો જે સ્નેહ બંધાય તે ભક્તિ
કહેવાય છે. ॥ ૧૭૬ ॥

પરાનુરક્તિ રીશે યા સામક્તિ રિતિ લક્ષણમ્ ॥

શાંડિલ્યસૂત્રે કથિતં શાંડિલ્યેન મહર્ષિણા ॥૧૭૭॥

પરમેશ્વરને વિષે પરમ એવી જે આસક્તિ તે ભક્તિ

એવું ભક્તિનું લક્ષણ શાંડિલ્ય સૂત્રમાં મહર્ષિ શાંડિલ્યે કહે-
છું છે. ॥ ૧૭૭ ॥

તિતિક્ષયા કરુણયા મૈત્ર્યા ચાઽશ્વિલજંતુષુ ॥
સમત્વેન ચ સર્વાત્મા ભગવાન્ સંપ્રસીદતિ ॥૧૭૮॥
(શ્રીભાગ.)

તિતિક્ષાવડે કડ્ડણા વડે મૈત્રી વડે અને સર્વ પ્રાણી-
ઓમાં સમભાવ રાખવાથી સર્વાત્મા ભગવાન્ સારી રીતે
પ્રસન્ન થાય છે. ॥ ૧૭૮ ॥

[શ્રી ભાગવત]

દયયા સર્વભૂતેષુ સંતુષ્ટ્યા યેન કેનવા ॥
સર્વેન્દ્રિયોપશાંત્યા ચ તુષ્યત્યાશુ જનાર્દનઃ ॥૧૭૯॥
[શ્રીભાગ.]

સર્વ જીવો ઉપર દયા રાખવાથી જે કંઈ મળે તેથી
સંતોષ માનવાથી અને સર્વ ઇન્દ્રિયોની ઉપશાંતિથી ભગવાન્
જલદી પ્રસન્ન થાય છે. ॥ ૧૭૯ ॥

[શ્રી ભાગવત]

યૈઃશ્રિતૌ શુદ્ધયા બુદ્ધયા વૈરાગ્યપરમેશ્વરૌ ॥
તૈસ્તુનિઃ શ્રેયસદ્ધારં લબ્ધમેવેતિ મેમતિઃ ॥૧૮૦॥

જેઓએ શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે વૈરાગ્ય અને પરમેશ્વર એ
બે વસ્તુનો આશ્રય લીધો છે તેઓને મોક્ષનું દ્વાર મળી
ચુકેલુંજ છે એમ મને લાગે છે. ॥ ૧૮૦ ॥

દृષ્ટાઃદૃષ્ટેષુ સર્વેષુ વિષયેષુ વિવેકતઃ ॥

વૈષ્ણ્યં મનસોયતસ્યા તદ્વૈરાગ્ય મુદીર્યતે ॥૧૮૧॥

દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ (દીઠેલા તથા સાંભળેલા) એવા સર્વ
વિષયોમાં મનની તૃષ્ણા જતી રહે તેનું નામ વૈરાગ્ય કહે
વાય છે. ॥ ૧૮૧ ॥

વૈરાગ્યસદૃશં લોકે મિત્રં કિંચિન્નવિદ્યતે ॥

રાગમૂલાન્મહાદુઃખા ઘનમોચયતિ માનવમ્ ॥૧૮૨॥

આ લોકમાં વૈરાગ્યના જેવું બીજું એકેય મિત્ર નથી
કેમકે રાગજ જેવું મૂળ છે એવા મહા દુઃખમાંથી તે મનુ-
ષ્યને છોડાવે છે. ॥ ૧૮૨ ॥

ઉત્પત્તિસ્થિતિનાશાદિ જગતોઃસ્ય યતો ભવેત્ ॥

સર્વજ્ઞઃ સર્વશક્તિશ્ચ સ ઉક્તઃ પરમેશ્વરઃ ॥ ૧૮૩ ॥

આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ નાશ વિગેરે જેનાથી
થાય છે અને જે સર્વજ્ઞ તથા સર્વ શક્તિમાન છે તે પર-
મેશ્વર એવા નામથી કહેવાય છે. ॥ ૧૮૩ ॥

યત્કૃપાકણિકાઃપ્યેકા લોકે કલ્પદ્રુમાયતે ॥

પ્રસાદાત્તસ્ય દેવસ્ય કિંકિં કાર્યનસિદ્ધયતિ ॥૧૮૪॥

જેની કૃપાની એક કણિકા પણ લોકમાં કલ્પવૃક્ષના
જેવી થઈ પડે છે. તે પરમાત્માની કૃપાથી શું શું કાર્ય
સિદ્ધ ન થાય (બધુંએ થાય.)

જ્ઞાનયોગો વિરક્તાનાં કામિનાં કર્મનિષ્ઠતા ॥

મધ્યસ્થાનાં ભક્તિયોગો વિશેષેણ પ્રશસ્યતે ॥૧૮૫॥

વૈરાગ્યવાળા [વીતરાગ] ને માટે જ્ઞાન યોગ છે. સકામ
[કામનાવાળા] પુરૂષોને માટે કર્મનિષ્ઠા છે. અને જે અતિ વૈ-
રાગ્યવાન કે અતિ આસક્તિમાન નથી તેવા મધ્યમાધિકારી
માટે ભક્તિયોગ વિશેષે કરીને વખણાય છે. ॥ ૧૮૫ ॥

ઋતેજ્ઞાનાન્નમુક્તિઃ સ્યાદિતિ વેદાંતડિંડિમઃ ॥

જ્ઞાનંવસ્તુસ્વરૂપસ્ય, યથાવદવધારણમ્ ॥

યસ્માન્નાદિગ્લીનાઃપ્યવિદ્યૈષા નિવર્તતે ॥૧૮૬॥

જ્ઞાનવિના મુક્તિ નથી એમ વેદાંતશાસ્ત્ર નગારૂં વગાડી
કહે છે. જે સત્ય વસ્તુ છે. તેના સ્વરૂપને બરાબર ઓળખવું
તેના સ્વરૂપનો ખાત્રીથી નિશ્ચય કરવો તેનું નામ જ્ઞાન કહે-
વાય છે. જે જ્ઞાનને લીધે આ અનાદિકાળનો પણ બ્રહ્મ,
અવિદ્યા, અજ્ઞાન, સંસાર, નિવૃત્ત થઈ જાય છે. ॥ ૧૮૬ ॥

નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે ॥

इत्थंप्रियाय पार्थाय प्राह पार्थसखः प्रभुः ॥१८७॥

આ વિશ્વમાં જ્ઞાનના જેવું બીજું કંઈ પવિત્ર નથી. એમ પ્રિય અર્જુનને તેમના સખા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલું છે. ૧૮૭

ज्ञानाःमृतेन तृमस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ॥

नैवाःस्ति किंचित्कर्तव्यम् अस्तिचेन्नसतत्ववित् ॥

जीवन्मुक्तिविवेकादौ प्रोक्तैषा ज्ञानिन स्थितिः १८८

જ્ઞાના મૃતવડે તૃપ્ત થઈ ગયેલા અને કૃતકૃત્ય, એવા યોગીને કંઈ કર્તવ્યજ નથી. અને જે કંઈ કર્તવ્ય બાકી રહી જતું હોય તે તે તત્ત્વવેત્તાજ [જ્ઞાની] નથી.

येकेन जगद्भावा स्यात् अविद्या मयान् विदुः ॥

इतिप्राह वसिष्ठोऽपि ज्ञानिनः स्थिति मुत्तमम् १८९

આ પ્રમાણે જીવન્-મુક્તિ વિવેક આદીમાં જ્ઞાની પુરૂષની સ્થિતિ વર્ણવેલી છે. ॥ ૧૮૮ ॥

प्रारब्धाकर्म वैचित्र्यबुद्धना मन्यथाऽन्यथा ॥

वर्तनं तेन शास्त्रार्थे भ्रमितव्यं न पंडितैः ॥

पंचम्या प्रतिप्रा विद्यारण्य मुनिः पुनः ॥ १९०॥

જગતના જે જે પદાર્થો છે તે બધા અવિદ્યામય છે. અને આત્મજ્ઞ પુરુષ કે જેણે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરેલો છે તે પાછો તેમાં કેમ દુખે એમ કહી શ્રી વસિષ્ઠે પશુ જ્ઞાનિની ઉત્તમ સ્થિતિ બતાવી છે. પ્રારબ્ધ કર્મની વિચિત્રતાને લીધે જ્ઞાનવાન પુરુષોનું જૂદા દા પ્રકારનું વર્તન હોય તેથી પંડિતોએ શાસ્ત્રના અર્થમાં ભ્રમ, પામવાનો નથી. એમ પંચદશીમાં વળી વિદ્યારણ્ય મુનિએ કહેલું છે, ॥ ૧૯૦ ॥

શ્લોકાર્દ્ધેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં વ્યાસકોટિભિઃ ॥

મમેતિમૂલં દુઃસ્વસ્ય નમમેતિચ નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૧૯૧ ॥

હું આ એકમાત્ર અર્ધશ્લોકથીજ કહું છું કે જે કરોડો વ્યાસોએ કહેલું છે. મમ અમુક માફ છે. એમ થવું તે દુઃખનું મૂળ છે અને નમમ માફ કાંઈ નથી એમ થવું તે સુખનું મૂળ છે ॥ ૧૯૧ ॥

નિર્મમત્વં વિરાગાય વૈરાગ્યાદ્યોગસંગતિઃ ॥

યોગાત્સંજાયત જ્ઞાનં જ્ઞાનાન્મુક્તિઃ પ્રજાયતે ॥ ૧૯૨ ॥

(પુરાણ)

નિર્મમતાથી વિરાગ થાય થાય છે. વૈરાગ્યથી યોગ પ્રાપ્ત થાય છે યોગથી જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. ૧૯૨

અસ્મિન્કાલે ન સુલભા પ્રક્રિયા શાસ્ત્રવર્ણિતા ॥

इतिचेद्भो महाभाग कामन्दकवः शृणु ॥ १९३ ॥

આ ચાલતા કાળમાં (જમાનાના ફેરફારને લીધે) શાસ્ત્રમાં
વર્ણવેલી પ્રક્રિયા સુલભ નથી. એમ જો તું કહેતો હોય તો
હે મહાભાગ, તું આ કામંદક મુનિના વચનનું શ્રવણ કર. ૧૯૩

दुरापमपिलोकेऽस्मिन् यद्यत्त्वस्त्वभिवाञ्छति ॥

तत्तत् । प्रोतिमेधावी तस्मात्कार्यः समुद्यमः ॥ १९४ ॥

(કામન્દક મુનિ)

બુદ્ધિમાન પુરૂષ આ લોકમાં જે જે વસ્તુ મેળવવા
છ્છે છે તે દુર્ભાગ્ય હોય તો પણ મેળવે છે માટે દરેક
કર્તવ્ય વિષયમાં સારો ઉદ્યોગ કરવો ॥ ૧૯૪ ॥

(કામંદક મુનિ)

अभ्यासत्साध्यते सर्वं तस्मा दभ्यासवान् भव ॥

(યોગવા.)

यावत्स्तिमनः सत्ता तावद्दुःखक्षयः कुतः ॥

अतः पूर्वमनानाशः कर्तव्यः शांतिमिच्छत ॥ १९५ ॥

અભ્યાસથી બધું સિદ્ધ થાય છે. માટે તારે અભ્યાસવાનું
થવું.
(યોગવાસિષ્ઠ)

જ્યાં સુધી મનની સત્તા (અસ્તિત્વ) છે ત્યાં સુધી દુઃખનો ક્ષય ક્યાંથી થાય ? માટે પ્રથમ તો મનની ઉત્તમ શાંતિ ઇચ્છનાર માણસે મનનો ક્ષય કરવો. ॥ ૧૯૫ ॥

દ્વૌ ક્રમૌ ચિત્તનાશસ્ય યોગો જ્ઞાનંચ રાધવ ॥
યોગોવૃત્તિનિરોધોહિ જ્ઞાનં સમ્યગ્વેક્ષણમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

અસાધ્યઃ કસ્યચિદ્યોગઃ કસ્યચિત્ જ્ઞાનનિશ્ચયઃ ॥
દ્વૌ પ્રકારૌ તતો દેવો જગાદ પરમઃ શિવઃ ॥ ૧૯૭ ॥

[યોગવા]

ચિત્તના નાશના બે ક્રમ છે એક યોગ અને બીજું જ્ઞાન. યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ અને જ્ઞાન એટલે વસ્તુ સ્વરૂપને બરાબર જાણવું તે. કોકને યોગ અસાધ્ય થઈ પડે છે અને કોકને જ્ઞાનનિશ્ચય અસાધ્ય થઈ પડે છે. એટલા માટે સર્વોત્તમ શંકર ભગવાને બે પ્રકાર (યોગ માર્ગ) અને જ્ઞાન માર્ગ) કહેલા છે. ॥ ૧૯૭ ॥

[યોગવાસિષ્ઠ]

યતોનિર્વિષયસ્યાઽસ્ય મનસો િત્તિરિષ્યતે ॥
અતોનિર્વિષયં નિત્યં મનઃ કાર્યં મુમુક્ષુણા ॥ ૧૯૮ ॥

(ઉપનિષદ્)

આ મન જ્યારે નિર્વિષય થઇ જાય ત્યારેજ તેની મુક્તિ થાય છે માટે મુમુક્ષુ પુરૂષે મનને નિવશય નિરંતર કરવું (નિર્વિકલ્પ થવાનો અભ્યાસ કરવો.) ॥ ૧૯૮ ॥

પરિવર્તનશીલં વીક્ષ્ય વિશ્વં વિનશ્વરમ્ ॥

સ્વકીયં નાટ્યનૃવેષં પરમાત્મપરોભવ ॥ ૧૯૯ ॥

આ સમસ્ત જગત પરિવર્તન શીલ [નિરંતર જેમાં ફેરફાર થયા કરે છે તેવું] અને નાશાત્મક જોઇ તારે પોતાનો વેષ ધરાધર ભજવતાં પરમાત્મામાં પરાયણ થઇ રહેવું. ૧૯૯

અશાશ્વતમિદં સર્વં ચિંત્યમાનં નરાધિપ ॥

કદલીસન્નિમોલોકઃ સારો હ્યત્ર ન વિદ્યતે ॥૨૦૦॥

(મહામા)

હે રાજા યુધિષ્ઠર! વિચાર દૃષ્ટિ વડે જોવામાં આવે તો આ સઘળું અશાશ્વત છે. કેળના થાંભ જેવો આ સઘળો સંસાર છે તેમાં કશેા સાર જોવામાં આવતો નથી. જેમ કેળના થાંભલામાં છોતા વિના ખીજે કશેા સાર ભાગ નથી તેમ સંસાર પણ નિઃસાર છે. ॥૨૦૦॥ [મહાભારત]

સર્વેક્ષ્યંતા નિચયાઃ પતનાંતાઃ સમુચ્છ્રયઃ ॥

સંયોગા વિપ્રયોગાંતા મરણાંતાં ચ જીવિતમ્ ॥૨૦૧॥

(વાલ્મીકિ રામયણ)

સંગ્રહો બધાય પરિણામે જેનો ક્ષય છે એવા છે, બધા પ્રકારની મ્હોટાઇ પરિણામે જેમાં પતન છે એવી છે, બધા સંયોગો અંતે જેમાં વિયોગ છે તેવા છે, અને જીવિત ગમે તેટલું લાંબુ હોય તો પણ છેવટ અંતે જેમાં મરણ છે એવું છે. ॥ ૨૦૧ ॥

[વાલ્મીકિ રામાયણ]

ભોગામેઘવિતાનસ્થવિદ્યુલ્લેખેવ ચંચલાઃ ॥

આયુરપ્યગ્નિસંતપ્ત લોહસ્થજલવિંદુવત્ ॥ ૨૦૨ ॥

યથાવ્યાલગલસ્થોઽપિ મેકો દંશાનપેક્ષતે ॥

एवं काल िनाग्रस्तो लोको भोगानशाश्वतान् २०३

[અધ્યાત્મરામાયણ]

લોગો મેઘાડંબરમાં ચળકતી વિજળીની લેખાના જેવા ચંચળ છે અને આયુષ્યપણ અગ્નિ વડે તપેલા લોહા ઉપર જેટલી વાર જળખિંદુ રહી શકે તેના જેવું ક્ષણિક છે. જેમ સર્પના મોઢામાં પકડાયેલો દેડકો દંશને (હાંસની માંખીને) પકડવાની અને ખાવાની ઇચ્છા રાખે તેમ પ્રાણિવર્ગે પણ પોતે કાળરૂપ સર્પના મોઢામાં પકડાયેલો છે છતાં અશાશ્વત એવા લોગોને ઇચ્છે છે ॥ ૨૦૩ ॥

(અધ્યાત્મ રામાય

અદ્યૈવ હસિતં ગીતં પઠિતં યૈઃ શરીરિભિઃ ॥

અદ્યૈવ તે ન દૃશ્યંતે કષ્ટં કાલસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥૨૦૪॥

(સાહિત્ય.)

આજેજ આપણે જે મનુષ્યો સાથે હાસ્ય વિનોદ કર્યો હોય, ગાનતાનનો આનંદ લીધો હોય, અને અધ્યયન વાત ચિત વિગેરેમાં સાંમેલ રહ્યા હોય, તે પાછાં આજેજ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. અહો! કાળની ચેષ્ટા કેવી કષ્ટકારક છે. ॥૨૦૪॥

(સાહિત્ય)

इदानीं तावदेवाऽसौ मया दृष्टः कथं मृतः ॥

इति कालेन न्यितां प्रलापः श्रूयते नृणाम् ॥૨૦૫॥

(મહાભા)

અમુક માણસ હજી આજેજ મેં હુમણાં જોયો હતો છતાં તે કેમ મરી ગયો એવા પ્રકારના કાળપાશમાં પકડાતાં મનુષ્યો સંખ્યાથી પ્રલાપો આપણા સાંભળવામાં આવે છે. ૨૦૫

(મં મોક્ષધર્મ)

धनं विभूतयो भोगाः प्रीतयः प्रियसंगमाः ॥

आर्षिच पतंत्येव क्षयचक्रे शरीरिणाम् ॥૨૦૬॥

(ભારતમંજરી)

મનુષ્યોનું ધન વિભૂતિ, લોભ, પ્રિયસમાગમ, પ્રીતિ

અને આયુષ્ય એ સર્વ એક વખત ક્ષયચક્રમાં આવશ્ય
પડે છે ॥ ૨૦૬ ॥ (ભારતમજરી)

મહાબલાન પશ્ય મહાજુગાદ્ય પ્રશાસ્ય ભૂમિંધન
ધાન્યપૂર્ણામ્ ॥

રાજ્યાનિ હિત્વા વિપુલાંશ્ચ ભોગાન્ ગતાન્નરેદ્રાન્
વશમંતસ્ય ॥૨૦૭॥
(વ્યાસ મહા)

મહાબળવાન અને મહાનુભાવ એવા મ્હોટા રાજાઓ
ધન ધાન્યવર પૂર્ણ એવી પૃથ્વી ઉપર અમુક સમય સુધી
અમલ ચલાવી પછી રાજ્યો અને વિશાળ ભોગોને છોડી દઇ
યમને તાબે થયેલા છે એ બધું તટસ્થરૂપે રહી જોવાનું છે. ૨૦૭
(મહાભારત)

સ્વપ્રેદ્રજાલવત્પશ્ય દિનાનિત્રીણિ પંચવા ॥

મિત્રક્ષેત્રધનાપ્ત્ય દાર દાયાદિસંપદઃ ॥ ૨૦૮ ॥
[અષ્ટાવક્ર.]

મિત્ર, ક્ષેત્ર, ધન, પ્રભ, સ્ત્રી અને વારસો વિગેરે
બધી સંપત્તિઓ સ્વપ્નાંની પેઠે કે ઇદ્રજાળની પેઠે ત્રણ
દિવસ કે પાંચ દિવસ રહેનાર છે મતલબ કે તે ક્ષણિક છે
એમ તું જો. અર્થાત તેથી અભિમાન પ્રસ્ત કે તેમાં લુપ્ત
અઘશ નહીં. ॥ ૨૦૮ ॥ (અષ્ટાવક્ર)

વ્યસાલ્મીકિમુખ્યાનામ્ ઉદ્ઘોષોઽયં મહાત્મનામ્ ॥
અશાશ્વતં જગન્મત્વા શશ્વત કલ્યાણમાચર ॥૨૦૯॥

વ્યાસ વાલ્મીકિ (વગેરે મહાત્માઓનો) આવો ઉદ્ઘોષ
છે માટે આ જગતને અશાશ્વત માંની તું નિરંતર કલ્યાણનું
આચરણ કર ॥ ૨૦૯ ॥

માતાપિતા ગુરુ સુતાઃ સ્વજનોમમેતિ માયોપમેજ-
ગતિ કસ્યભવેત્પ્રતિજ્ઞા ॥

एकोयदा व्रजतिकर्मपुरः सरोऽयं विश्रामवृक्षसदृशः
खलुजीव लोकः ॥२१०॥

માતા, પિતા, ગુરુ, પુત્ર અને સ્વજન એ બધાં મારાં
છે એવી પ્રતિજ્ઞા ઇંદ્ર જાળ આદિ માયાના જેવા આ જગ-
તમાં ફાળુ કરી શકે? કેમકે છેવટ જીવ એકલોજ પોતાનાં
કરેલાં કર્મ સાથે પરલોકમાં જાય છે આ જીવ લોક (સંસાર)
એક વિશ્રામ વૃક્ષ જેવો છે ॥ ૨૧૦ ॥

सायं सायं वासवृक्षं समेताः प्रातः प्रातस्तेन तेन
प्रयांति ॥

त्यक्त्वाऽन्योऽन्यं तंच वृक्षं विहंगा यदत्तदत् ज्ञात
योऽज्ञातयश्च ॥ २११ ॥

॥ इत्थं सुरेश्वराचार्यः प्रेमतः प्राह वार्तिके ॥

જેમ પક્ષીઓ હુમ્મેશાં સાયંકાલે વાસ વૃક્ષમાં (જ્યાં પોતે માળા બાંધેલા હોય ત્યાં) લેખાં થાય છે અને પાછાં પ્રાતઃકાલે તે વૃક્ષને છોડી દઈ-તેમ એક બીજાનો પણ ત્યાગ કરી દઈ યથેષ્ટ પ્રદેશમાં ચાલ્યાં જાય છે તેમજ જ્ઞાતિવર્ગ અને બીજા રનેહી સંબંધીઓને સંબંધે આ સંસારમાં સમજવાનું છે. આ પ્રમાણે કૃપાલુ શ્રી સુરેશ્વરાચાર્ય પોતાના વાર્તિકમાં કહે છે ॥ ૨૧૧ ॥

कंतापात्राऽऽदिमात्रेऽपि ममतावान् भवेद्यादि ॥

तत्रापि प्रायो न भवेन्मुक्तिमाजनम् ॥२१२॥

બધું ત્યાગ કરી ચાલી નીકળનાર સંન્યાસીને પણ કંથા, પાત્ર, આદિ જે કાંઈ થોડો પણ પરિશ્રદ્ધ હોય તેમાં મમતા હોય તો ઘણું લાગે તે પણ મોક્ષને પામતો નથી. ૨૧૨

गृहेऽप्यतिथिवात्तिष्ठन् निममः शांतमानसः ॥

ज्ञानवान् धर्मनिष्ठश्च नरो मुच्येत नोक्तः ॥२१३॥

ઘરમાં અતિથિની પેઠે રહેનાર, મમતા રહિત, શાંત હૃદયવાળો જ્ઞાનવાન અને ધર્મનિષ્ઠ (પોતાનો ધર્મ બરાબર સમજી તે પાળનારો) મનુષ્ય (ઘરમાં રહેતાં છતાં) શા માટે મોક્ષને ન પામે ? પામેજ ॥ ૨૧૩ ॥

કાકાશિગે લકન્યાયો દુષ્કરઃ સર્વથા સિતૌ ॥
અતસ્ત્યાગવિધેરેવ શ્રેષ્ઠત્વ વર્ણિતં શ્રુતૌ ॥ ૨૧૪ ॥

કાકાશિ ગોલક ન્યાય (કાગઠાની એકજ આંખ બન્ને ગોલકની વચ્ચેમાં રહેલી હોવાથી જેમ એય ગોલકમાં કંઈ કરે છે તેમ પરમાર્થ અને વ્યવહાર એ બન્નેને સરખી રીત સાચવવા એ વાત) ચાલતા જમાનામાં પૃથ્વીમાં બહુ દુષ્કર છે એટલે શ્રુતિમાં ગમે તે સ્થિતિમાં પણ ત્યાગ વિધિનીજ શ્રેષ્ઠતા વર્ણવેલી છે. ॥ ૨૧૪ ॥

તદેવ સત્યં સત્કૃત્યં સાફલ્યં येन जन्मनः ॥
श्रेष्ठं तदेव चार्त्यं यल्लोकद्वयसाधकम् ॥ ૨૧૫ ॥

સાચું સત્કૃત્ય તેજ છે કે જે વડે જન્મની સફળતા થાય; તેમજ ખરું ચાર્ત્ય પણ તેજ છે કે જે આ લોક અને પંલોક એ બેયને સુધારનાર હોય ॥ ૨૧૫ ॥

शास्त्र प्रमाणै विविधै निर्णीते कृत्यस्तुनि ॥

अकृत्यं तद्विरुद्धं तु ज्ञायते सुजनैः स्वतः ॥ ૨૧૬ ॥

નોખાં નોખાં શાસ્ત્ર પ્રમાણોથી કૃત્યવસ્તુનો નિર્ણય કરવામાં આવે તો પછી તેનાથી વિરુદ્ધ તે અકૃત્ય એમ અકૃત્યનું સ્વરૂપ સુજનો પોતાની મેળેજ સમજી શકે છે એટલે એ અકૃત્ય સંબંધે અહિં વિસ્તાર કર્યો નથી. ॥ ૨૧૬ ॥

॥ इति प्रथमः प्रकरणम् ॥

ત્રિતીયં પ્રકરણમ્

ईश्वरकृपाप्रभावनिर्गुणम् ।

નબુદ્ધિર્ન સહાયોવા નોવા યત્નો નવારુણઃ ॥

ફલાય જાયતે લોકે વિના વિશ્વપતેઃ કૃપામ્ ॥૧॥

ગમે તેવી બુદ્ધિ હોય ગમે તેવો સહાય હોય ગમે તેવો પ્રયત્ન હોય અને ગમે તેવો શુભ હોય પણ જગદીશ્વરની કૃપા વિના તે કુળજનક થઈ શકતો નથી. ॥ ૧ ॥

કાયવાક્ચેતસાં ચેષ્ટા જતા અપિ યથોચિતમ્ ॥

નિષ્ફલા એવ જાયન્તે વિશ્વેશકરુણાં વિના ॥૨॥

શરીર, વાણી અને ચિત્ત એ સર્વની ચેષ્ટા યથોચિત કરવામાં આવી હોય તો પણ વિશ્વનિયંતાની કૃપા વિના નિષ્ફલજ નીવડે છે ॥ ૨ ॥

અપ્રાપ્તં યદશક્ત્યં યત્ ક્ષણેદેદ તદપ્યજ ॥

અવરુઢં પ્રાપ્યત્યેવ વિશ્વેશકરુણાકરુણઃ ॥ ૩ ॥

જે અપ્રાપ્ય હોય અને જે અશક્ત્ય હોય તેને પણ ક્ષણવારમાં અહો પરમાત્માનો એક કૃષ્ણાકૃષ્ણ પણ અવરુઢ પ્રાપ્ત કરાવે છે ॥ ૩ ॥

શ્રેયાંસિ યાનિ લોકેઽસ્મિન્ યાશ્ચ કાશ્ચન સિદ્ધયઃ
તત્સર્વમીશ્વરસ્યૈવ કૃપાકલ્પતરોઃ ફલમ્ ॥ ૪ ॥

આ જગતમાં જે જે શ્રેય (કલ્યાણ) મનાયાં છે અને
જે કાંઈ સિદ્ધિઓ કહેવાય છે તે બધું ઇશ્વરની કૃપાથી
એક કલ્પવૃક્ષનું ફળ છે. ॥ ૪ ॥

ઋષયઃ સત્યસંકલ્પાઃ સત્યકામા સ્તથૈવચ ॥
ઈશ્વરાનુગ્રહેણૈવ પૂર્વમાસઃ ધરાતલે ॥ ૫ ॥

પૂર્વકાળમાં આ ભૂમંડળમાં ઋષિઓ સત્ય સંકલ્પ
અને સત્ય કામ (સત્ય સંકલ્પવાળા અને સત્ય કામનાવાળા)
થતા હતા તે એક ઇશ્વરાનુગ્રહનોજ પ્રભાવ હતો ॥ ૫ ॥

અપ્રતર્ક્યા અનિર્દેશ્યા અર્ચિત્યા વિષયા અપિ ॥
ઈશ્વરાનુગ્રહાદેવ નિર્ણાતાહિ મહાત્મભિઃ ॥ ૬ ॥

જે જે વિષયોમાં તર્ક ન પહોંચી શકે જેનો નિર્દેશ
પણ ન કરી શકાય અને જ્યાં ચિત્ત પણ ન પહોંચી શકે
એવા વિષયોનો નિર્ણય પણ મહાત્માઓએ ઇશ્વરના અનુ-
ગ્રહ વડેજ કરેલો છે. ॥ ૬ ॥

સુરા અપિ મહર્ષીણા માસઃ સન્નવર્તનઃ ॥
તદ્ધિ કેવલ મીશસ્ય કરુણાકણિકાઽશ્રયાત્ ॥ ૭ ॥

પૂર્વકાળમાં દેવતાઓ પણ મહાબિઓની પાસે હાજર
રહેતા હતા. એ બધું ઇશ્વરની કૃપાકણિકાના આશ્રયનું ફળ
હતું. ॥ ૭ ॥

દૃશ્યાદૃશ્યાત્મકં ચક્રં સકલં યેન ચાલ્યતે ॥

સ ઈશ્વરઃ પ્રસન્નશ્ચે લોકે કિંકિં ન લભ્યતે ॥૮॥

આ સઘળાં દૃશ્ય અદૃશ્ય વિશ્વચંક્રને જે ચલાવે છે.
તે ઇશ્વર જે પ્રસન્ન થાય તો જગતમાં શું શું ન મળે ॥૮॥

ચરણે વિલુઠંત્યેતાઃ સમસ્તાઃ ક્ષુદ્રસિદ્ધયઃ ॥

પ્રસન્ને પરમેશાને સર્વજ્ઞે સર્વસાક્ષિણિ ॥ ૯ ॥

સર્વજ્ઞ અને સર્વ સાક્ષી પરમેશ્વર જે પ્રસન્ન થાય
તો આ સમસ્ત ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓ ચરણમાં આલોટે છે. ॥૯॥

અત્યંતદુષ્ટગમુક્તિ ર્યા શાસ્ત્રેષુ નિરૂપિતા ॥

અત્યંતદુલભા સાઽપિ સ્યાન્નીશ્વરપ્રાવતામ્ ॥૧૦॥

મુક્તિ કે જે શાસ્ત્રમાં અત્યંત દુર્લભ કહેલી છે. તે પણ
ઇશ્વર કૃપાવાળા પુરૂષ ને અત્યંત સુલભ થઈ પડે છે. ॥૧૦॥

ન તદસ્તિજગત્યસ્મન્નવાઽન્યદ્વાઽપિ હન્ત્રાચેત્ ॥

પ્રસન્નેઽપિ જગન્નાથે લભતે યન્ન માનવઃ ॥ ૧૧ ॥

આ જગતમાં કે બીજા કોઈ પણ સ્થળમાં એવું કંઈ

પણ નથી કે જે જગદીશ્વર પ્રસન્ન થયા છતાં મનુષ્ય ન
મૈળવી શકે ॥ ૧૧ ॥

संसारसागरा दस्मा दपारा दतिदुस्तरात् ॥

विना जगन्नेयतारं नापरस्तारयिष्यति ॥ १२ ॥

આ સંસાર સાગર કે જે અપાર અને અતિ દુસ્તર છે તેમાંથી જગન્નિયંતા વીના બીજો કોઈ તારી શકવાનો નથી ॥ ૧૨ ॥

दुर्वराभ्यो दुरंताभ्यो विपद्भ्यस्त्वां कदाचन ॥

विना विश्वेश्वरा दन्यो नोद्धारिष्यति कश्चन ॥१३॥

હુવાર અને દુરંત એવી વિપત્તિઓમાંથી વિશ્વેશ વિના
બીજો કોઈ તારો ઉદ્ધાર કરી શકશે નહીં ॥ ૧૩ ॥

विप्रकृष्टं हि यल्लोके सूक्ष्मं व्यवर्तितं च यत् ॥

शक्यति तदपि ज्ञातुं विश्वेशानुग्रहान्नरः ॥ १४ ॥

લોકમાં જે કાંઈ અતિ દૂર હોય. સૂક્ષ્મ હોય અને
અવધાનવાળું હોય તે પણ વિશ્વેશના અનુગ્રહથી મનુષ્ય
જાણી શકે છે ॥ ૧૪ ॥

संपदः सार्वभौमः रैश्वर्यं चाऽणिमादिकम् ॥

नविंचितुलमं मन्ये लब्धाचेदीश्वरात् कृपा ॥३५॥

સાર્વભૌમ આદિની સંપત્તિઓ અને અણિમા આદિ
ઐશ્વર્ય એ કશું ઇશ્વરકૃપા પ્રાપ્ત થઇ હોયતો દુલભ નથી ૧૫

દુષ્પૂરાનપ્યહો કામાન્ લોકે કેચન માનવાઃ ॥

પ્રસાદ્ય પરમાત્માનં તત્પ્રસાદા દવાપ્નુવ- ॥ ૧૬ ॥

આ લોકમાં કેટલાંક મનુષ્યો. અહો ? દુષ્પૂર (મહા
કષ્ટવડે પૂર્ણ કરી શકાય એવી) ઇચ્છાઓ પરમાત્માને પ્રસન્ન
કરી તેની કૃપાથી મેળવી શક્યા છે ॥ ૧૬ ॥

નારિદ્ર્યેણ દુરન્તેન દૃઢમાલિંગિતા હિ યે ॥

ઈશાનુગ્રહલેશેન તેઽપિયાતા મહેંદ્રતામ્ ॥ ૧૭ ॥

જે પુરૂષો દુરંત દારિદ્ર્યવડે દૃઢ આલિંગન કરાયા
હતા. (પકડાયા હતા) તેઓ પણ ઇશ્વરના એક લેશ અનુ-
ગ્રહવડે મહેંદ્રતાને પ્રાપ્ત થઇ ગયા છે ॥ ૧૭ ॥

ત્રૈકાલિદ્યાદેજ્ઞાનં જાયતે યત્તુયોગિનામ્ ॥

અહો તદપિદેવસ્ય પ્રસાદાદેવ કેવલમ્ ॥ ૧૮ ॥

લોકમાં યોગિઓને જે ત્રૈકાલિક (ત્રણેયકાળનું) જ્ઞાન
થાય છે તે પણ અહો ! કેવળ પરમાત્માના પ્રસાદથીજ છે ૧૮

બુદ્ધિમદ્भिः प्रयत्नेन कृताअपि यथाविधि ॥

क्रियानिष्फलतां यांति नचेद्विश्वेशितुः कृपा ॥ ૧૯ ॥

બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોયે પ્રયત્નવટે યથાવિધિ કરેલી એવી
યાઓ પણ નિશ્વપતિની કૃપા વીના નિષ્ફળતાને
પામે છે ॥ ૧૯ ॥

અપ્રગલ્ભૈ વિરચિતાઃ ક્રમહીના અપિક્રિયાઃ ॥
યત્નં વિનૈવ સિદ્ધયંતિ કૃપાચેત્પરમાત્મનઃ ॥ ૨૦ ॥

અપ્રોઢ [સામાન્ય] પુરૂષોયે કરેલી અને ક્રમ વગર
ની ક્રિયાઓ પણ જો પરમાત્માની કૃપા થઈ જાયતો વગર
યત્નેજ સિદ્ધ થઈ જાય છે ॥ ૨૦ ॥

યદ્યત્ સુખ મુતૈશ્વર્યં દૃશ્યતે શ્રૂયતેઽપિ ચ ॥
તદીશકૃપયા પ્રાપ્યં સ્યાચ્છેદ્ બ્રહ્માડમંડલે ॥ ૨૧ ॥

જેજે સુખ કે એશ્વર્ય દેખાય છે અથવા સંભળાય છે
તે જો આ બ્રહ્માંડમંડળમાં હોય તો ઇશ્વર કૃપાવડે
પ્રાપ્ય છે ॥ ૨૧ ॥

તસ્માત્ત્રિવેણ વેગેન મનઃ કૃત્વા સમાહિતમ્ ॥
પ્રથમં તત્પ્રસાદાય સુજ્ઞૈર્યત્નો વિધીયતામ્ ॥ ૨૨ ॥

માટે ત્રિવ વેગવડે મનને સમાહિત (એકાગ્ર) કરી,
સુજ્ઞ પુરૂષોએ તેના પ્રસાદ માટે પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો
જોઈયે ॥ ૨૨ ॥

યદા ચમવદ્ધાકાશં દેષ્ટયિષ્યંતમાનવઃ ॥

તદા દેવ મવિજ્ઞાય દુઃખસ્યાંતો મવિષ્યતિ ॥૨૩॥

જ્યારે મનુષ્યો ચર્મની પેઠે આકાશને વીંટી શકશે ત્યારે દેવનું (જ્યોતિ રૂપ પ્રકાશક, ચેતનરૂપ પરમાત્માનું) વિજ્ઞાન. (અપરોક્ષ જ્ઞાન) મેળવ્યા વીના દુઃખનો અંત આવી શકશે અર્થાત્ જેમ ચાંબડાંની પેઠે, આકાશનું વેદન અશક્ય છે તેમ પરમાત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થયા વીના, દુઃખનો અંત આવવો અશક્ય છે ॥ ૨૩ ॥

इत्याद्यैः श्रौत वचनैर्देवविज्ञान मंतरा ॥

उपायो दुःखनाशस्य द्वितीयो नाज्वलोक्यते ॥२४॥

ઉપર કહેલ ઇત્યાદિ, શ્રુતિ વચનોવ પરમાત્માના વિજ્ઞાન વિના, દુઃખ નાશનો બીજો ઉપાય, જોવામાં આવતો નથી ॥ ૨૪ ॥

यतो वाचो निर्वर्तते अप्राप्य मनसा सह ॥

इत्याद्याः श्रुतयस्त्वाहु रचित्यत्वं परात्मनः ॥२५॥

વળી, (વાણી મનની સાથે જેને પામ્યા વિના, પાછી વળે છે.) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ તો પરમાત્માનું અચિંત્યપણું બતાવે છે ॥ ૨૫ ॥

અર્ચિત્યત્વા દનંતત્વા દગાધત્વા તથૈવચ ॥

દુષ્પ્રાપઃ પ્રતિભાત્યેષ પરમાત્મા સનાતનઃ ॥૨૬॥

મને એમ લાગે છે કે અર્ચિત્ય હોવાથી. અનંત હોવાથી અને અગાધ હોવાથી. સનાતન પરમાત્મા અરે-
અર દુષ્પ્રાપ છે ॥ ૨૬ ॥

સત્યમેતત્તથાડ્યેષ તન્નિષ્ઠૈસ્તત્પરાયણૈઃ ॥

અવાપ્યતે શાંતચિતૈ રુત્તમૈ રધિકારિભિઃ ॥૨૭॥

જો કે એ વાત સત્ય છે. પરમાત્મા અરેઅર દુષ્પ્રાપ છે તોયણુ તેમાં નિષ્ઠા રાખનારા. તેમાંજ તત્પર રહેનારા શાંત ચિત્તવાળા ઉત્તમ અધિકારીઓ વડે તે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે ॥ ૨૭ ॥

શાન્તા દાન્તા જિતાત્માનસ્તત્વનિષ્ઠા મહર્ષયઃ ॥

પ્રાપુઃ શ્રીપરમાત્માનં શ્રદ્ધયા યોગયુક્તયા ॥૨૮॥

શાંત દાંત છતેન્દ્રિય. તત્ત્વ નિષ્ઠ મહર્ષિઓ યોગ યુક્ત શ્રદ્ધાવડે તે પરમાત્માને પામી ગયા છે ॥ ૨૮ ॥

દૃશ્યતેત્વઙ્ગયા બુદ્ધયા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ॥

ત્યજા શ્રુતિરીશસ્ય પ્રાપ્તિમાહ મહાત્મનાઃ ॥૨૯॥

સૂક્ષ્મદર્શિ પુરુષોયે સૂક્ષ્મ અને એકાગ્ર બુદ્ધિવડે તે

જોઈ શકાય છે. અનુભવી શકાય છે, આ શ્રુતિ યોગ્ય મ-
હાત્માઓને ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે ॥ ૨૬ ॥

વીતરાગમયક્રોધૈર્મુનિભિર્વેદપારગૈઃ ॥

નિર્વિકલ્પો હ્યયંદૃષ્ટઃ પ્રાણોપશમોઽદ્યયઃ ॥

इत्युक्तवंतः प्राचीना गौडाचार्या अपिस्वयम् ॥૩૦॥

રાગ ભય અને ક્રોધ જેના જતા રહ્યા છે, એવા અને
ઉપનિષદના પારને પહોંચેલા એવા મુનિઓએ જ્યાં સધળા
પ્રપંચનો ઉપરામ થઈ જાય છે જે નિર્વિકલ્પ અને એક છે
એવા પરમાત્મા જોયા છે—અનુભવ્યા છે—એમ પ્રાચીન ગૌડાચાર્ય
(શ્રીશંકરાચાર્યના ગુરૂના ગુરૂ) પોતે કહી ગયા છે ॥૩૦॥

अव्यक्त मैश्वरं रूपं सहसा नाऽनुभूयते ॥

अतः श्रद्धावतां पूर्वं व्यक्तोपासनमिष्यते ॥૩૧॥

ઇશ્વરનું (પરમાત્માનું) અવ્યક્ત રૂપ કે જે ઇન્દ્રિયો
વડે જોઈ શકાતું નથી. તેનો અનુભવ સહસા થઈ શકતો
નથી માટે પ્રથમ શ્રદ્ધાવાન પુરૂષોને વ્યક્તની ઉપાસના ઇષ્ટ
ગણાયેલી છે ॥ ૩૧ ॥

व्यक्तं रूप मुपास्याऽऽदौ पश्चादव्यक्तगामिनाम् ॥

अव्यक्तेऽपि मनः स्थैर्यं क्रमात् समुपजायते ॥૩૨॥

જે પુરૂષો પ્રથમ વ્યક્તરૂપની ઉપાસના કરી પછી
અવ્યક્તમાં જાય છે તેઓનું મન ક્રમે કરી અવ્યક્તમાં પણ
સ્થિર થઈ જાય છે ॥ ૩૨ ॥

અત એવહિ શાસ્ત્રેષુ મુનિભિ દીર્ઘદર્શિભિઃ ॥

દર્શિતો દેવસેવાયાઃ સોપાનાઽરોહણક્રમઃ ॥૩૩॥

એટલા માટેજ દીર્ઘદર્શી મુનિઓએ દેવ સેવાનો સો-
પાના રોહણ ક્રમ-(ક્રમે ક્રમે પગથીએ પગથીએ ચડવું તે)
ખતાવેલ છે ॥ ૩૩ ॥

અપ્ સ્વમૌ હૃદયે સૂર્યેસ્થંડિલે પ્રતિમાસુ ચ ॥

ષટ્સ્વેતેષુ હરેઃ સમ્ય ગર્વનં મુનિભિઃ સ્મૃતમ્ ॥૩૪॥

જળમાં-અગ્નિમાં હૃદયમાં-સૂર્યમાં સ્થંડિલમાં-અને પ્ર-
તિમામાં એમ છ સ્થાનમાં ભગવાનનું સારી રીતે અર્ચન
મુનિઓએ કહેલું છે ॥ ૩૪ ॥ (સ્મૃતિ)

યેષાં વિશેષજિજ્ઞાસા સ્યાદત્રાઽદૃષ્ટયોગતઃ ॥

તૈસ્તુ શાસ્ત્રગુરુદ્વારા જ્ઞેયં સર્વમશેષતઃ ॥ ૩૫ ॥

જેઓને પ્રારબ્ધ યોગે આ વિષયમાં વિશેષ જિજ્ઞાસા
થાય તેણે શાસ્ત્ર દ્વારા અને ગુરુ દ્વારા એ બધું અથઈ જાતિ
સુધી જાણી લેવું—॥ ૩૫ ॥

ईश्वराऽस्तित्वनिश्चयः ।

इज्ञैनचेश्वरास्तित्वे शंका कार्या कदाचन ॥

यतस्तत्सत्तयैवेदं चेष्टते सकलं जगत् ॥ १ ॥

सुख पुष्पोय धृश्वरना आस्तित्व वीशे कही पणु शंका
करवी नडी डेमके तेनी सतावडेज आ सधणुं जगत क्रिया
(चेष्टा) करे छे ॥ १ ॥

इयं ब्रह्मांडरचना विचित्रा विविधाऽऽकृतिः ॥

कर्तारमंतरानैषा कदाचिदुपपद्यते ॥ २ ॥

विचित्र अने विविध आकृतिवाणी आ ब्रह्मांड रचना
कर्ता विना कोर्ध रीते घटी शकती नथी. ॥ २ ॥

नियमैः परमेशस्य बद्धमेतच्चराचरम् ॥

ईश्वरस्थापितां स्वीयां मर्यादां नातिवर्तते ॥ ३ ॥

परमेश्वरना अचण नियमोधी બંધાયેલું આ ચરાચર
જગત ધૃશ્વરે સ્થાપિત કરેલી પોત પોતાની મર્યાદાને ઉલ્લં-
ઘન કરતું નથી ॥ ૩ ॥

देशकालानुसारेण यथाऽहं पर्यवस्थिताः ॥

ऋतवो दर्शयंत्येव महिमानं महेशितुः ॥ ४ ॥

દેશકાળને અનુસરી યથાયોગ્ય (જેમ ઘટે તેમ નિયમ સર) આવ્યા કરતી ઋતુઓ મહેશ્વરના મહિમાને બતાવે છે ॥ ૪ ॥

કુદ્ધશ્ચેન્નિસિલંવિશ્વં યઃ સમર્થઃ પ્રવાધિતુમ્ ॥

સવાયુરીશ્વરકૃતાં મર્યાદામેવ સેવતે ॥ ૫ ॥

જે વાયુ કોપ પામ્યો હોયતો આખા વિશ્વને ઊધુંચતું કરવાને (ઉથલાવી પાડવાને) સમર્થ છે તે વાયુ પણ ઇશ્વરે બાંધી આપેલી મર્યાદાનેજ સેવે છે ॥ ૫ ॥

ત્રૈલોક્યંપિલ્લિતું શક્તોઽપ્યનંતોઽયં મહોદધિઃ ॥

જહાતિ નહિ મર્યાદાં સ્વીયામીશ્વરસતયા ॥ ૬ ॥

આ અનંત અપાર મહોદધિ જે આખા ત્રૈલોક્યને બળી જવાને સમર્થ છે તે પણ ઇશ્વરની સત્તાવડે પોતાને માટે નિયત થયેલી બાંધી આપેલી મર્યાદાને છોડતો નથી ॥ ૬ ॥

નક્ષત્રચક્ર મપ્યેત નિરાધાર મિવસ્થિતમ્ ॥

યથોચિતં ભ્રમણસ્ય પરમેશસ્ય શાસનાત્ ॥ ૭ ॥

કેમ—બાણે નિરાધાર હોય તેમ આકાશમાં અધર રહેલું આ નક્ષત્ર મંડળ પણ પરમેશ્વરના શાસનથીજ યથોચિત (જેમ ઘટે તેમ) ભ્રમણ કર્યા કરે છે ॥ ૭ ॥

સૂર્યચંદ્રમ્ભૂતયો નિરાધારા ઇવસ્થિતાઃ ॥

આધારં પરમેશસ્ય નૂન માચક્ષતે સ્ફુટર ॥ ૮ ॥

કેમ જાણે સાવ નિરાધાર હોય તેમ આકાશમાં અધર રહેલા સૂર્ય ચંદ્ર આદિ ગ્રહો પણ પોતાના આધારરૂપ પરમેશ્વરને સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે ॥ ૮ ॥

દુર્વહૈર્વિવિધૈર્મારૈ રાક્રાંતેયં વસુંધરા ॥

ભારતીઽપિ મહેશસ્ય સત્તયૈવ જ્વતિષ્ઠતે ॥ ૯ ॥

મહા દુઃખવડે ઉપાડી શકાય એવા વિવિધ આરોગ્ય વેદ્યાદિ આ પૃથ્વી ભારથી પીડિત છતાં મહેશની સત્તા વડેજ સ્થિર થઈ રહે છે. (નીચે બેસી જતી નથી) ॥૯॥

વને વિના પ્રયાસેન જાતં ક્ષિત્યંકુરાદિકમ્ ॥

નિરૂપયતિ કાર્યત્વાત્ કર્તારં પરમેશ્વરમ્ ॥ ૧૦ ॥

વનની અંદર વગર પ્રયાસે ઉત્પન્ન થતા પૃથ્વીમાં કુદરતી રીતે ઉગી નીકળતા અંકુરો કાર્યરૂપ હોવાથી પોતાના કર્તા અનંત શક્તિમાન પરમેશ્વરને સિદ્ધ કરી આપે છે ॥૧૦॥

બ્રહ્માંડવત્ પિંડો યો જડઃ પાંચભૌતિકઃ ॥

તત્ર જ્ઞાનક્રિયાશક્તિસ્થાપકઃ પરમેશ્વરઃ ॥ ૧૧ ॥

બ્રહ્માંડની પેઠે આ પિંડ (શરીર) કે જે જડ અને અંશ ભૌતિક (અંશમહાબૂતથી બનેલો) છે, તેમાં પણ જ્ઞાન

શક્તિ અને ક્રિયા શક્તિને સ્થાપન કરનાર ટકાવી રાખનાર
પરમેશ્વરજ છે ॥ ૧૧ ॥

મયાદસ્ય ધિસ્ત્વતિ મયાત્તપતિસૂર્યઃ ॥

મયાદિંદ્રશ્ચ વાયુશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ પંચમઃ ॥

દદાતિમાત્વદ્ધોધમેવં કરુણયાશ્રુતિઃ ॥ ૧૨ ॥

“પરમાત્માના ભયથી અગ્નિ તપે છે. સૂર્ય પણ તપે
છે. ઇંદ્ર વાયુ. અને મૃત્યુ (યમ) એ સર્વ એ જગન્નિયં-
તાના ભયથીજ પોતાના કાર્યમાં સદા તત્પર રહે છે” આ
પ્રમાણે માતાની પદે અતિ વાત્સલ્યવાળી એવી શ્રુતિ કરેણી
વડે ઇશ્વરના આસ્તિત્વનો યોધ આપે છે ॥ ૧૨ ॥

શક્તિ રસ્યૈશ્વરીકાચિત્ સર્વવસ્તુનિયામિકા ॥

આનન્દમયમારમ્ભ્ય ગૂઢા સર્વેષુ વસ્તુષુ ॥ ૧૩ ॥

વસ્તુધર્મા નિયમ્યેન્ શક્ત્યા નૈવયદાતદા ॥

અન્યોન્ય ધર્મસાંકર્યાત્ વિપ્લવેત જગત્વલુ ॥

ઇત્યં પંચદશીકારઃ પ્રાહ વિદ્વાન્ દયાનિધિઃ ॥૧૪॥

સર્વ વસ્તુને નિયમમાં રાખનારી કોઈ એક પરમાત્માની
અચિત્ત શક્તિ છે કે જે આનંદમય કોશથી માંડીને સર્વ
વસ્તુઓમાં ગૂઢ રૂપે રહેલી છે એનું કામ સર્વ વસ્તુને નિય-

મમાં રાખવાનું છે એ શક્તિ જો વસ્તુના ધર્મેને નિયમમાં ન રાખે તો એક બીજાના ધર્મે એક બીજામાં જતા રહે અગ્નિનો ધર્મ જળમાં અને જળનો ધર્મ અગ્નિમાં એમ વસ્તુના ધર્મ અનિયમિત થઈ જાય તો આખા જગતનો વિપ્લવ થઈ જાય. આવી રીતે પરમ કૃપાળુ પંચદશીકાર વિદ્વાન્ વિધારણ્ય મુનિયે કહેલું છે ॥ ૧૪ ॥

અનાદિત્વેऽપિ જગતો વ્યવસ્થાપક મંતરા ॥

વ્યવસ્થાયા અભાવેન નસ્યા દેવ જગત્સ્થિતિઃ ૧૫

વ્યવસ્થાપક ઈશસ્તુ તત્રાઽપ્યાવશ્યકઃ સ્વલુ ।

સર્વે નિયમ્યયસ્તસ્ય વ્યવસ્થાં સ્થાપયેદ્ધ્રુવામ્ ।૧૬।

સાંખ્ય મત પ્રમાણે જગતને અનાદિ માનવામાં આવે તો પણ વ્યવસ્થાપક જો કોઈ ન હોય તો વ્યવસ્થાના અભાવથી જગતની સ્થિતિજ રહી શકે નહીં જગતને અનાદિ માનવાના પક્ષમાં પણ વ્યવસ્થાપક ઇશ્વરને માનવા એ આવશ્યક છે કે જે સર્વને નિયમમાં રાખી તેની ધ્રુવ એવી વ્યવસ્થાને કરે. ॥ ૧૬ ॥

લોકાયતાંભિઃ પ્રાયો નાસ્તિકૈ રાઘૃતં જગત્ ॥

તેષાં સંગો વિશેષણ વર્જનીયઃ શુભૈષિભિઃ ॥૧૭॥

ધણે ભાગે ચાર્વાક આદિ નાસ્તિકો વડે આ જગત
વિંટાયલું છે માટે પોતાનું શુભ ઇચ્છનાર એવા પુરૂષે વિશેષે
કરીને તેવા નાસ્તિકોનો સંગ રાખવો નહિ. ॥ ૧૭ ॥

મગવાન રામચંદ્રોપિ बोधयामास बांधवम् ॥

भरतं प्रश्नरूपेण तेषां संगस्य हेयताम् ॥ १८ ॥

આદિ કવિ વાલ્મીકિના ઇનાવેલ રામાયણમાં ભગવાન
રામચંદ્રજીયં પછુ પોતાના ભાઈ ભરતને પ્રશ્ન કરી તેવા
ઓના સંગનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. ॥ ૧૮ ॥

कच्चिन्न लोकायतिकान् ब्राह्मणां स्तात सेवसे ॥

अनर्थ कुशंलाह्येते बालाः पंडितमानिनः ॥ १९ ॥

(વાલ્મીકિ રામાયણ)

હે તાતા ! શું તું લોકાયતિક [ચાર્વાક મત વાળા] એવા
બ્રાહ્મણોને તો નથી સેવતો કે ! કેમકે તેઓ અનર્થમાં કુશલ
છે બાલક છે અને પાંડિત્યના અભિમાની છે ॥ ૧૯ ॥



ધાર્મિકતા.

સર્વાઃ પ્રવૃત્તયો લોકે સુખાર્થા એવ કેવલમ્ ॥

વસ્તુતઃ સુખલાભસ્તુ ધર્મા દેવેતિ નિર્ણયઃ ॥ ૧ ॥

લોકમાં બધી પ્રવૃત્તિઓ કેવળ સુખને માટેજ છે.
વસ્તુ દૃષ્ટિથી જોતાં સુખનો લાભ ધર્મથીજ થાય છે એવો
નિર્ણય છે. ॥ ૧ ॥

સુખંતુ જગતામેવ કામ્યં ધર્મેણ જન્યતે ॥

इत्याह विश्वनाथोऽपि न्यायशास्त्रधुरंधरः ॥ २ ॥

જગતનો જે કાંઈ ઇચ્છાનો વિષય છે તે સુખ કહેવાય
છે તે ધર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ ન્યાયશાસ્ત્રના ધુરંધર
પંડિત વિશ્વનાથ કહે છે ॥ ૨ ॥

वैद्याचार्योऽपि वाग्भट्टः श्लोक रत्नमिः जगौ ॥

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

सुखंच न विना धर्मा तस्माद्धर्मपरो भवेत् ॥ ૩ ॥

વૈદ્યાચાર્ય• શ્રી વાગ્ભટ્ટે પણ આ નીચેનું શ્લોક રત્ન
પોતાના ગ્રંથમાં મૂકેલું છે

સર્વ પ્રાણિમાત્રની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સુખને માટેજ છે

અને સુખ ધર્મ વિના પ્રાપ્ત થતું નથી માટે મનુષ્યે જેમ
બને તેમ ધર્મ પરાયણ થવું-૥ ૩ ॥

રાવણાદ્યાહ્યધર્મેણ વિનાશં સમુપાગતાઃ ॥

તસ્માત્ કદાપિનાધર્મેસ્થાપનીયં મનો બુધૈઃ ॥૪॥

અધર્મ વડે રાવણાદિકનો વિનાશ થયો હતો માટે
સુસ પુરૂષે કોઈ દિવસ અધર્મમાં મનની સ્થાપના ન કરવી. ૪

પુરુષાર્થેષુ ધર્મસ્તુ પ્રથમં ગણ્યતેયતઃ ॥

ધર્મમૂલકતા તેન પરેષાં સંપ્રતીયતે ॥ ૫ ॥

આર્ય પુરુષાર્થોમાં ધર્મને પ્રથમ ગણવામાં આવે છે
તેથી એમ જણાય છે કે બીજા ત્રણ પુરુષાર્થો ધર્મ મૂલક
(ધર્મ જેનું મૂળ છે તેવા) છે ॥ ૫ ॥

નિક્ષિપ્તં હૃદયક્ષેત્રે શ્રદ્ધયાચ સુપાલિતઃ ॥

ધર્મबीजं ददात्येव मिष्टां फलपरंपराम् ॥ ६ ॥

હૃદયરૂપી ક્ષેત્રમાં નાખેલું (વાવેલું) અને શ્રદ્ધાવડે
સારી રીતે રક્ષણ કરાયેલું ધર્મબીજ મિષ્ટ એવી ફલ પરંપરા
ને જરૂર આપે છે ॥ ૬ ॥

सर्वज्ञश्च दयापूर्णो माननीयो महाशयः ॥

भगवान् मनुरप्याह सत्यां धर्मसहायताम् ॥ ७ ॥

સર્વજ્ઞ, દયાવડે પૂર્ણ, માન આપવા યોગ્ય મહાશય
લગવાન મનુમહારાજ પણ ધર્મની સહાયતા સત્ય છે એમ
કહે છે ॥ ૭ ॥

મૃતં શરીર મુત્સૃજ્ય કાષ્ટલોષ્ટસમંક્ષિતૌ ॥

વિસ્ત્રા બાંધવાયાંતિ ધર્મસ્ત મનુગચ્છતિ ॥ ૮ ॥

મરી ગયેલ અને કાષ્ટપાષાણ જેવી જડ સ્થિતિને
પામેલાં શરીરને પૃથ્વીમાં છોડી દઈ (ખાળી દઈ કે દાટી
દઈ) વિમુખ થઈ (ઉદાસી મોઢે) પોત પોતાને ઘેર સર્વ
બાંધવો આલ્યા જાય છે. માત્ર એકજ ધર્મજ તેને પછવાડે
જાય છે ॥ ૮ ॥

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽपनुयाति यः ॥

शरीरेण समंन शं सर्व मन्यत्तु गच्छति ॥ ९ ॥

[મનુ]

અરેખરો સુહૃદ્ધ (મિત્ર) એક ધર્મજ છે કે જે મરણ
થયા પછી પણ સાથેજ જાય છે. બાકી બધું શરીરની સાથે
નાશ પામી જાય છે ॥ ૯ ॥

(મનુ)

अध्रुवेणशरीरेण प्रतिक्षणविनाशिना ॥

ध्रुवंयो ना र्जये र्મ सशोच्यो मूढचेतनः ॥ १० ॥

પ્રતિક્ષણુ વિનાશવાળા આ અદ્રુવ શરીરવડે જે પુરુ-
શુવ. (શાશ્વત) એવા ધર્મનું સંપાદન ન કરે તે મૂઢ બુદ્ધિ
વાળો ખરેખર શોચનીય છે ॥ ૧૦ ॥

ધર્મા દપેતં યત્તર્મ યદ્યપિસ્યાન્મહાફલમ્ ॥

ન તત્સેવેત મેધાવી નહિ તદ્વિત મુચ્યતે ॥ ૧૧ ॥

જે કર્મ મહાફળ આપનારૂં હોય છતાં ધર્મથી રહિત
હોયતો સારા બુદ્ધિમાન પુરુષે તેનું સેવન કરવું નહીં કેમકે
તે આ જગતમાં હિતરૂપ થતું નથી ॥ ૧૧ ॥

ચોદના લક્ષણો યોઽર્થઃ સધર્મ ઇતિ જૈમિનિઃ ॥

નિરૂપ્ય વેદમેવાહ ધર્મમાર્ગપ્રદર્શકમ્ ॥ ૧૨ ॥

(જેને માટે વેદ શાસ્ત્રમાં વિધિ વાક્ય હોય, અને જે
કલ્યાણ કારક હોય તે ધર્મ કહેવાય છે. એવું ધર્મનું લક્ષણ
બતાવી મહર્ષિ જૈમિનિયે પૂર્વ મીમાંસામાં ધર્મનો માર્ગ
બતાવનાર વેદ છે એમ સૂચવ્યું છે. ॥ ૧૨ ॥

નિઃશ્રેયસા મ્યુદયયોર્યતઃ સિદ્ધિઃ પ્રવર્તતે ॥

સધર્મ ઇતિ સુસ્પષ્ટં કળાદમુનિરુક્તવાન્ ॥ ૧૩ ॥

(જેનાથી અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ એ બન્ને સિદ્ધિ
થાય તે ધર્મ) એવું ધર્મનું લક્ષણ કળાદ મુનિયે સ્પષ્ટ રૂ-
પે કહેલું છે ॥ ૧૩ ॥

વેદોઽખિલો ધર્મમૂલં સ્મૃતિશલિચ તદ્વિદામ્ ॥

આચારશ્ચૈવ સાધૂના માત્મનસ્તુષ્ટિરેવચ ॥

ધર્મમૂલં જગદૈવં યાજ્ઞવલ્ક્યો મહામુનિઃ ॥ ૧૪ ॥

સમગ્ર વેદ એ ધર્મનું મૂળ છે. તેમજ વેદ અને તેના અંગ સહિત અર્થને જાણનાર મનુ આદિ મહુષિઓની સ્મૃતિ અને શીળ એ પણ ધર્મનું મૂળ છે. ધર્મે બુદ્ધિથી સ્વીકારેલા સાધુ (મહાત્માઓનો—શિષ્ય પુરુષોને) આચાર અને પોતાના આત્માની તૃપ્તિ. (જે વિષયોમાં વિકલ્પ હોય તેમાં) એ પણ ધર્મનું મૂળ છે એવી રીતે મહામુનિ યાજ્ઞ વલ્ક્યે ધર્મનું મૂળ બતાવ્યું છે ॥ ૧૪ ॥

ધારણા દ્વર્ધમિત્યાહુર્ધર્મો ધારયતિ પ્રજાઃ ॥

યઃ સ્યાદ્ધારણસંયુક્તઃ સધર્મ ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥

ઇત્યુક્તવા ભારતં પ્રાહ ધર્મં સર્વસ્યધારકમ્ ॥૧૫॥

મર્યાદાસ્થાપકો લોકે ધર્મૈવ નિગદ્યતે ॥

સર્વથા ધર્મનાશશ્ચે ત્ત્રિર્મર્યાદં ભવેજ્જગત્ ॥૧૬॥

જગતની સંસ્થા જાળવી રાખનાર વસ્તુને ધર્મ એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. ધર્મ ખરેખર પ્રજાને ધારણ કરી રાખનાર છે જે કાંઈ જગતની સંસ્થાને જાળવી રાખે છે

તેજ ધર્મ એવો નિશ્ચય છે. આ પ્રમાણે મહાભારત કહી ધર્મને સર્વનો ધારક-ધારણુ કરી રાખનાર કહે છે-જગતની મર્યાદાને બળવી રાખનાર કોઈ વસ્તુ હોય તો તે ધર્મજ છે. જો જગતમાંથી સર્વથા ધર્મનો નાશ થઈ જાય તો સઘળું જગત મર્યાદા વગરનું ઉચ્છૃંખલ થઈ જાય ॥ ૧૬ ॥

વૃણાં પ્રતીમેમવાર્થ પ્રાહ રાજા યુધિષ્ઠિરઃ

યાદિસ્યાદફલો ધર્મશ્ચરિતો ધર્મ દર્શિભિઃ ॥

અપ્રતિષ્ઠે તમસ્યે તજ્જગન્મજ્જેદનિંદિતે ॥ ૧૭ ॥

આવાજ મતલબનો શ્લોક દ્રૌપદી પ્રત્યે શ્રીયુધિષ્ઠિર રાજાએ મહાભારતમાં કહ્યો છે જેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે

હે પ્રશસ્ય આચરણુ વાળી દ્રૌપદી! ધર્મદર્શિ [સૂક્ષ્મ અર્તીદ્રિય ધર્મને જોઈ શકવાના સામર્થ્યવાળા મહા પુરુષોએ આચરેલો ધર્મ જો નિષ્કૂળ હોય તો આ બધું જગત નિરાધાર અનંત-અધકારમાં ડૂબી જાય (રસાતલ પાતાલમાં જતું રહે) ॥ ૧૭ ॥

पूर्वमेतादृशः कालो बभूव सुखशान्तिकृत् ॥

यत्र सद्धर्म एवैक आसीत्सर्वनियामकः ॥ ૧૮ ॥

अत्र प्रमाण रूपंतु व्यासश्लोकमिमं शृणु ॥

પૂર્વે સુખ અને શાંતિને કરનાર એક કાળ એવો હતો

કે જેમાં કેવળ એક સદ્ધર્મજ સર્વનો નિયામક હતો આ વિષયમાં પ્રમાણ ભૂત એવો વેદવ્યાસનો આ નીચેનો શ્લોક સાંભળો ॥ ૧૮ ॥

नैवराज्यं न राजाऽऽसीन्न दंड्यो न च दांडिकः ॥
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्तेऽऽ परस्परम् ॥ १९ ॥

મહાભારત.

રાજ્ય ન હતું રાજા ન હતો દંડ આપવા લાયક કોઈ ન હતું તેમ દંડ આપનાર પણ કોઈ ન હતો પરંતુ સર્વ પ્રજા ધર્મ વડે કરીને એકબીજાનું રક્ષણ કરતી હતી ॥ ૧૯ ॥

केचिदाश्रमधर्माश्च वर्णधर्मास्तथाऽपरे ॥
सामान्यधर्माः संत्यन्ये राजधर्माः पुनःपरे ॥ २० ॥
नैमिषे नैमित्तिकाधर्मा मोक्षधर्माश्च केचन ॥

કેટલાક આશ્રમ ધર્મો, કેટલાક વર્ણ ધર્મો અને બીજા કેટલાક રાજ્યધર્મો શાસ્ત્રમાં જેવામાં આવે છે તેમજ બીજા કેટલાક નૈમિત્તિક ધર્મો અને મોક્ષ ધર્મો પણ છે

एवं सद्धर्मवृक्षोऽयं शतशारवोऽवलोक्यते ॥
यथाऽधिकारं सर्वोपे सेवनीयः शुभैषिणा ॥ २१ ॥

એવી રીતે સદ્ધર્મ રૂપ એક આ મહા વૃક્ષ સેંકડો શાખા-

વાળેા જોવામાં આવે છે. તેમાંથી પોતાનો જેને માટે અધિકાર હોય તેનું પોતાનું શુભ ઇચ્છનાર પુરૂષે સેવન કરવું ॥૨૧॥

મન્વાદિભિર્મહામાન્યૈરુક્તઃ શિષ્ટૈશ્ચ સંમતઃ ॥

શ્રેયસ્કરો વેદસિદ્ધો ધર્મઃ પ્રોક્તો મહર્ષિભિઃ ॥૨૨॥

મનુ આદિ મહા માન્ય પુરૂષોએ કહેલો તથા શિષ્ટ પુરૂષોએ સેવેલો શ્રેયસ્કર અને વેદસિદ્ધ તે ધર્મ એમ મહર્ષિઓનું કહેવું છે ॥ ૨૨ ॥

ગ્રાંથિંદ્રિત્સંપ્રદાયાદિ દૃશ્યતેઽસ્મિન્કલૌ યુગે ॥

ન તદ્વિષયકં કિંચિદ્વિવેચન મિહોચિતમ્ ॥ ૨૩ ॥

આ કલિયુગમાં સંપ્રદાય વિગેરે જે કાંઈ જોવામાં આવે છે તદ્વિષયક કાંઈપણ વિવેચન અત્ર ઉચિત નથી. ॥ ૨૩ ॥

યેનકેનાઽપિ માર્ગેણ ભક્તિશ્રદ્ધાપુરઃસરમ્ ॥

શાસ્ત્રોક્તઃ શુભ આચારઃ સેવ્ય એવેત્યસંશયમ્ ॥૨૪॥

ગમે તે હરકોઈ માર્ગવડે કરીને લક્ષિત પુરસ્કાર અને શ્રદ્ધાપૂર્વક શાસ્ત્રમાં કહેલો શુભ આચાર સેવન કરવા યોગ્યજ છે એમાં કશો સંશય નથી ॥ ૨૪ ॥

બાહ્યધર્માશ્રિદ્ધરૂપાઃ લોકપ્રત્યયજેતવઃ ॥

તથાઽપ્યાંતરધર્માણાં બહુધા મુખ્યતા મતા ॥ ૨૫ ॥

ચિન્હરૂપ એવા કેટલાક બાહ્ય ધર્મો જો કે લોકોને
વર્ણ આશ્રમ આદિની સ્થિતિ બતાવવાને સાધનરૂપ છે
ખરા તોપણ બહુધા, આંતર ધર્મોની મુખ્યતા શાસ્ત્રોએ અને
મહાત્માઓએ માનેલી છે ॥ ૨૫ ॥

एकः प्रजायते जंतु रके एव विलीयते ॥

एकोऽनुभुंक्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ ૨૬ ॥

[શ્રીમહાભા૦]

મનુષ્ય જ્યારે જન્મ લે છે તે વખતે ગર્ભમાંથી એ-
કલોજ બહાર આવે છે. મરણ પામે છે ત્યારે પણ કોઈ
સાથે જતું નથી પણ તે પોતે એકલોજ પંડોડમાં જાય
છે અને પોતાના કરેલા પાપ પુણ્ય પણ તે પોતે એકલોજ
લોગવે છે ॥ ૨૬ ॥ (મહા.)

नाऽमुत्रहि सहायार्थं पितामाता च तिष्ठतः ॥

नपुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलम् ॥૨૭॥

(મનુ.)

પરલોકમાં સહાય માટે માતાપિતા કે સ્ત્રી પુત્ર આદિ
કશું કામ લાગતું નથી કે જ્ઞાતિ પણ ત્યાં સહાયતા કરવા
આવતી નથી. કિંતુ કેવળ ધર્મજ ત્યાં સહાયતા આપે છે. ૨૭
(મનુ.)

ધનાનિન્મૌ પશવશ્ચગોષ્ઠે કાંતાઘૃહદારિ જનઃસ્મશાને
 દેહશ્રિતાયાં પરલોકમાર્ગે કર્માનુગો ગચ્છતિ જીવ
 એકઃ ॥૨૮॥

પૃથ્વીમાં હાટેલ ધન ત્યાંજ રહી જાય છે; ભેળાં કરે-
 લાં પશુઓ. (ગાય વિગેરે) ગોશાળામાંજ બાંધ્યા રહે છે
 સ્ત્રી ઘરના દ્વાર સુધી (કુટતી પીટતી) આવે છે બીજા
 સગાં સંબંધીઓ તથા રનેહિઓ સ્મશાન સુધી આવે છે
 દેહ પશુ ચિતામાં બળી ખાખ થઈ જાય છે પરલોકમાં તે
 માત્ર જીવ એકજ જાય છે. તેની સાથે માત્ર તેનાં કરેલાં
 કર્મો [સંસ્કાર રૂપે] જાય છે ॥ ૨૮ ॥

સુખદુઃખાઽઽદિવિષયે સમાલંબ્ય તટસ્થતામ્ ॥
 સ્વધર્મઃ સર્વથાસેવ્ય इत्यूचे पार्थसारथिः ॥ ૨૯ ॥

સુખ દુઃખ આદિના વિષયમાં તટસ્થતા રાખી સ્વધર્મ
 નું સર્વથા સેવન કરવું એમ પાર્થસારથિ શ્રીકૃષ્ણભગવાનનું
 કહેવું છે. ॥ ૨૯ ॥

સુખદુઃખે સમેકૃત્વા લાભાઽલાભૌ જયાઽજયૌ ॥
 તતોયુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યયસિ ॥૩૦॥

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે, સુખ દુઃખ

લાલ હાનિ અને જય પરાજય એ સર્વને સમાન ગણી.
યુદ્ધ કે જે તારે પોતાને ધર્મ છે તેમાં તું જોરાઇ જા
આમ કરવાથી તું પાપ લાગી થઇશ નહીં ॥ ૩૦ ॥

કર્મણ્યેવાઽધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ॥

માકર્મફલહેતુર્ભૂર્માતેસંગોઽસ્ત્વ કર્મણિ ॥ ૩૧ ॥

તારે અધિકાર કર્મમાંજ છે. ફળમાં કદાચ દિવસ
નથી તારે કર્મના ફળને હેતુ રૂપ ગણી-તે તરફ માત્ર દૃષ્ટિ
રાખી કર્મ ન કરવું તેમ કર્મ ન કરવાની વાતમાં પણ
(નિષ્ક્રિય-આલસુ રહેવામાં પણ) તારે આસક્તિ ન રાખવી.

સક્તાઃ કર્મણ્યવિઞ્ઞાંસો યથાકુર્વંતિ ભારત ॥

કુર્યાદિદ્વાંસ્તથાઽસક્તશ્ચીર્ણલૌકસંગ્રહમ્ ॥૩૨॥

હે અર્જુન ? જેમ અવિદ્વાન્ માણસો આસક્તિ પૂર્વક
કર્મ કરે છે તેમ વિદ્વાન્ માણસે આસક્તિ રહિત થઇ લોક
સંગ્રહ માટે કર્મ કરવાં. ॥ ૩૨ ॥

શાસ્ત્રવિચાર:

કિંહેયમ્ કિમુપાદેય મસારં સારવચ્ચકિમ્ ॥

શાસ્ત્રે રેતદ્વિજાનંતિ વિદ્વાંસો વસુધાતલે ॥ ૧ ॥

શું ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને શું ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. શું સારવાળું છે અને શું નિઃસાર છે એ વિદ્વાન્ પુરૂષો આ પૃથ્વીમાં શાસ્ત્રોવડેજ જાણી શકે છે ॥ ૧ ॥

મૂલં કિં સદ્વિચારાણાં શ્રેયસોઽભ્યુદયસ્યચ ॥

જ્ઞાયતે સર્વમેતદ્વિ શાસ્ત્રેભ્યો બુદ્ધિશાલિભિઃ ॥૨॥

સદ્વિચારનું શું મૂળ છે તેમજ શ્રેયનું અને અભ્યુદયનું શું મૂળ છે એ બધું બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોયે શાસ્ત્ર દ્વારા જાણી શકાય છે ॥ ૨ ॥

શુભશાસ્ત્રવિચારેણ જ્ઞાતજ્ઞેયા મહાશયાઃ ॥

જાયન્તે માનવા લોકે માનનીયા મહાત્મનામ્ ॥૩॥

શુભ શાસ્ત્રોના વિચાર વડે જે મહાનુભાવ પુરૂષો જ્ઞાતજ્ઞેય છે (જાણવાનું જેણે જાણી લીધું છે તેવા છે) તેઓ આ લોકમાં મહાત્માઓને માનનીય થઈ પડે છે ॥૩॥

શાન્તિર્વિરક્તિરૌદાર્યં ધૈર્યમિત્યાદયો ગુણાઃ ॥

નિત્યં શાસ્ત્રનિમગ્નેષુ સત્સુ વાસં પ્રકુર્વતે ॥ ૪ ॥

શાંતિ વૈરાગ્ય ઔદાર્ય અને ધૈર્ય એ વિગેરે ગુણો
નિરંતર શાસ્ત્રમાં નિમગ્ન રહેનાર સત્ પુરુષોમાં નિવાસ
કરે છે ॥ ૪ ॥

વિપત્તિહારપાતેનર્જરે જનચેતસિ ॥

કરોત્યંતઃ શુભાંશાંતિં શુદ્ધઃ શાસ્ત્રસમાશ્રયઃ ॥૫॥

વિપત્તિઓના પ્રહાર પડવાથી, સાવશિથિલ થઇ ગયેલા
મનુષ્યના હૃદયમાં શુદ્ધ એવો શાસ્ત્રોનો ઉત્તમ આશ્રય અંદર
શુભ એવી શાંતિને ઉત્પન્ન કરે છે ॥ ૫ ॥

વ્યાસવાલ્મીકિમુખ્યાયે મુનયો દીર્ઘદર્શિનઃ ॥

પ્રોક્તા તૈરપિ નિઃશંકં શાસ્ત્રાણા મતિમાન્યતા ॥૬॥

વ્યાસ વાલ્મીકિ વિગેરે દીર્ઘદર્શી મુનિઓ થઇ ગયા
છે તેમણે પણ નિઃશંકપણે શાસ્ત્રોનું અતિ માન્યપણું
કહેલું છે ॥ ૬ ॥

અહર્નિશં શુભૈઃ શાસ્ત્રૈઃ શુદ્ધે માનવમાનસે ॥

અંતઃ સ્ફુરંતિ વિવિધા વિચારાઃ શુભહેતવઃ ॥૭॥

અહર્નિશ શુભ શાસ્ત્રોના પરિશીલનથી શુદ્ધ થઇ
ગયેલા મનુષ્યના મનમાં અંદર શુભ કારક વિવિધ વિચારો
સ્ફુરી આવે છે. ॥ ૭ ॥

તસ્માચ્છાસ્ત્રં પ્રમાણંતે કાર્યાકર્ણવ્યવાસ્થૈતૌ ॥

ઇત્યુક્ત્વા શાસ્ત્ર મેવાહ પ્રમાણં પાર્થસારથિઃ ॥૮॥

(એટલા માટે કાર્ય અકાર્યની વ્યવસ્થામાં) શું કાર્ય અને શું અકાર્ય એ નિર્ણયમાં, શાસ્ત્રજ પ્રમાણ છે એમ કહી પાર્થસારથિ શ્રીકૃષ્ણ લગવાને શાસ્ત્રનીજ પ્રમાણતા સિદ્ધ કરી છે ॥ ૮ ॥

ઉચ્છાસ્ત્રં શાસ્ત્રિતં ચેતિ પૌરુષં ત્વિદિધં સ્મૃતમ્ ॥

તત્રોચ્છાસ્ત્ર મનર્થાય પરમાર્થાય શાસ્ત્રિતમ્ ॥

एवं स्तौति वसिष्ठोऽपि पौरुषं शास्त्रयंत्रितम् ॥९॥

પુરૂષાર્થ જે પ્રકારનો છે એક શાસ્ત્ર મર્યાદામાં રહીને અને બીજો શાસ્ત્ર મર્યાદાને ઊલ્લંઘીને તેમાં ઉચ્છાસ્ત્ર એટલે કે શાસ્ત્ર મર્યાદા છોડી કરવામાં આવતો પુરૂષાર્થ અનર્થજનક થઇ પડે છે અને શાસ્ત્ર મર્યાદાને અનુસરીને કરવામાં આવતો પુરૂષાર્થ પરમાર્થ સાધક થાય છે આમ કહી શ્રી વસિષ્ઠમુનિ પણ શાસ્ત્રને અનુસરનાર પુરૂષાર્થને વખાણે છે ॥૯॥

उलंघ्य शास्त्रमर्यादां यथेच्छं यः प्रवर्तते ॥

तं लोकद्वयविभ्रष्टं प्राह श्रीबादरायणः ॥१०॥

જે મનુષ્ય શાસ્ત્રમર્યાદાને છોડીને યથેચ્છ પ્રવૃત્તિ કરે

છે. તેને લગવાનું શ્રી બાહરાયણ ઉભય લોકથી બ્રહ્મ થયેલો
કહે છે. ॥ ૧૦ ॥

यस्य नाऽऽर्षं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भामिनि ? ॥
नैवतस्यपरोलोको नाऽपरश्चेति निश्चयः ॥

ધર્મરાજ ઉવાચેદં ભારતે દ્રૌપદીં પ્રતિ ॥ ૧૧ ॥

હે દ્રૌપદી ? જેને આર્ષ ગ્રંથ કે ઋષિ પ્રણીત વચનો
પ્રમાણભૂત નથી લાગતા તેનો આ લોક કે પરલોક એમાંથી
એકેય સિદ્ધ થતો નથી એમ નિશ્ચય છે. આ પ્રમાણે ભા-
રતમાં દ્રૌપદી પ્રત્યે યુધિષ્ઠરે કહેલું છે ॥ ૧૧ ॥

दुःसहा राम ! संसारविषावेशविषूचिका ॥

યોગગ રુઢમંત્રેણ પાવનેનોપશામ્યતિ ॥ ૧૨ ॥

શ્રી વસિષ્ઠજીયે પણ યોગવાસિષ્ઠમાં શ્રી રામચંદ્રજી
પ્રત્યે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે કે હે રામ ? સંસારરૂપી આ
મહા ઝેરી વિષૂચિકા, પવિત્ર એવા યોગરૂપી ગારૂડમંત્રવડે
ઉપશાંત થઈ જાય છે ॥ ૧૨ ॥

स च योगः सज्जननेन सह शास्त्रविचारणात् ॥

પરમાર્થજ્ઞાનમૂલો નૂનં લભ્યત એવાહિ ॥

इत्युक्तं श्री वसिष्ठेन रामचंद्रं प्रति स्फुटम् ॥ ૧૩ ॥

અને તે યોગ સજ્જન સાથે શાસ્ત્ર વિચારથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અને જેનું મૂળ પરમાર્થ જ્ઞાન છે. આ પ્રમાણે શ્રી વસિષ્ઠજીએ રામચંદ્રજીના પ્રતિ સ્ફુટરૂપે કહેલું છે ॥૧૩॥

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ॥

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नाऽऽस्त्यंघ एवसः ॥૧૪॥

અનેક સંશયોને કાપી નાખનાર પરોક્ષ વિષયોનું પશુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર શાસ્ત્ર સર્વનું લોચન છે. અને તે જેને નથી તે ખરેખર અંધજ છે ॥ ૧૪ ॥

સત્સંગતિપ્રભાવઃ ॥

આધિ વ્યાધિશતૈરાર્તાન્ નરાન્ નિષિન્નચનાનપિ ॥

અંતઃ શીતલયત્યેષા શુભા સજ્જનસંગતિઃ ॥ ૧ ॥

સેંકડો આધિ વ્યાધિથી પીડિત એવા અકિંચન પુરૂષોને
પણ શુભ એવી સજ્જનસંગતિ અંદર શીતલ બનાવી દેછે. ૧

દુર્વારા સ્ત્રિવિધાસ્તાપાઃ પાપાનિ વિવિધાનિચ ॥

નશ્યંતિ ક્ષણમાત્રેણ સત્સંગસ્ય નિષેવણાત્ ॥૨॥

ત્રણ પ્રકારના (આધ્યાત્મિક-આધિ રૈતિક-આધિદૈવિક)
તાપો અને અનેક પ્રકારનાં પાપો એક ક્ષણ માત્ર સત્સંગ
સેવવાથી નાશ પામી જાય છે ॥ ૨ ॥

યન્ન યત્નશતેનાઽપિ લભ્યતે ભુવિ માનવૈઃ ॥

તત્સુખં સાધયત્યેવ સહસા સત્સમાગમઃ ॥ ૩ ॥

પૃથ્વીમાં જે સુખ સેંકડો પ્રયત્નો વડે મનુષ્યને મળી
શકતું નથી તે અમૂલ્ય સુખ સત્સંગથી સહસા (તરકાલ)
પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનભક્તિવિવેકાદ્યાન્ વૈરાગ્યાદ્યાંશ્ચ સદ્ગુણાન્ ॥

સત્સંગાઽઽસ્વ્યઃ કલ્પવૃક્ષઃ ફલત્યેવેતિમે મતિઃ ॥૪॥

જ્ઞાન, લક્ષિત અને વિવેક આદિ તથા વૈરાગ્ય આદિ
સદ્ગુણોને સત્સંગ એવા નામનો કલ્પવૃક્ષ અવશ્ય કુળે
છે (આપે છે) એમ અમારો નિશ્ચય છે ॥ ૪ ॥

વિકટાયાં ભવાટવ્યાં ભ્રાંત્વા શ્રાંતાઽઽત્મનાં નૃણામ્ ॥
વિશ્રાંતયે ભવત્યેકઃ શુભઃ સત્સંગપાદપઃ ॥૫॥

આ વિદ્યુત લવાટવીમાં બ્રમણ કરી થાકી ગયેલા પુરુ-
ષોની વિશ્રાંતિને માટે એક સત્સંગ નામનો સદ્ગુણ થઈ
પડે છે ॥ ૫ ॥

સત્સંગજલસિક્તાયાં વિશુદ્ધાયાં મનોભુવિ ॥
વિવેકબીજં નિક્ષિપ્તં સહસૈવ પ્રરોહતિ ॥ ૬ ॥

સત્સંગરૂપ જળથી સીંચાયેલી વિશુદ્ધ એવી મનરૂપી
ભૂમિમાં વિવેકરૂપ બીજ વાવવામાં આવે તો તે તત્કાલ
ઉગે છે ॥ ૬ ॥

સત્સંગસ્ય પ્રભાવોઽયં મહાનતિવિલક્ષણઃ ॥
યતો હ્યનાદિકાલીનો ભ્રમસ્તેન નિવર્તતે ॥ ૭ ॥

સત્સંગનો આ એક પ્રભાવ મહાન અને અતિ વિલ-
ક્ષણ છે કે જેથી અનાદિ કાળનો આ સંસારભ્રમ નિવૃત્ત
થઈ જાય છે ॥ ૭ ॥

येकचित् सद्गुणालोके सत्स्वेव परिनिष्ठिताः ॥

विना त्वं स्पृશंत्येते तत्समीपगतं नરम् ॥ ૮ ॥

કેટલાએક સદ્ગુણો કે જે સત્પુરૂષોમાંજ માત્ર રહેલા હોય છે તે સત્સમાગમમાં રહેનાર-તેની પાસે રહેનાર પુરૂષમાં વગર પ્રયત્ને પ્રવેશ કરે છે ॥ ૮ ॥

नित्यं सज्जनसंपर्काद्विवेक उपजायते ॥

विवेकपादपस्यैव भोगमोक्षौ फले स्मृतौ ॥

एवं श्रीयोगवासिष्ठे वसिष्ठेन निवेदितम् ॥ ૧ ॥

નિરંતર સજ્જન પુરૂષના સંપર્કથી વિવેક ઉત્પન્ન થાય છે અને વિવેકરૂપ વૃક્ષનાજ લોગ અને મોક્ષ એ જ ફળ કહેવામાં આવે છે એમ શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાં વસિષ્ઠમુનિનું કહેવું છે. ॥ ૯ ॥

व्यासेनाऽप्येवमेवोक्तं भारतेऽरण्यपर्वणि ॥

बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ॥

मध्यैश्च मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥ ૧૦ ॥

શ્રી વેદવ્યાસે પણ મહાભારતમાં અરણ્યપર્વમાં એમજ કહેલું છે કે નીચ પુરૂષોના સહવાસમાં રહેવાથી બુદ્ધિ હલકી થાય છે અને સાધારણ પુરૂષોના સહવાસમાં રહેવાથી બુદ્ધિ

સાધારણ થઈ જાય છે અને ઉત્તમ પુરૂષોના સહવાસમાં રહેવાથી બુદ્ધિમાં ઉત્તમતા આવે છે. ॥ ૧૦ ॥

મા જાલસ્ય યોનિર્હિ મૃદૈઃસહ સમાગમઃ ॥

અહન્યહનિ ધર્મસ્ય યોનિઃ સાધુસમાગમઃ ॥ ૧૧ ॥

મૂર્ખ પુરૂષોની સાથેનો સમાગમ મોહજાળનું એક કારણ છે અને સાધુ મહાત્માઓનો સમાગમ દિવસે દિવસે ધર્મના કારણરૂપ થઈ પડે છે ॥ ૧૧ ॥

યેષાં ત્રીણ્યવદાતાનિ તપો વિદ્યાચ કર્મ ચ ॥

તાન્ સેવેત વિશેષેણ શાસ્ત્રં યેષાંહિ વિદ્યતે ॥ ૧૨ ॥

તપ, વિદ્યા અને કર્મ એ ત્રણેય જેનાં વિશુદ્ધ હોય છે એવા મહાપુરૂષોનું સેવન કરવું. વિશેષે કરીને જેમાં શાસ્ત્ર સંસ્કારો હોય તેનું વિશેષ સેવન કરવું ॥ ૧૨ ॥

કીદૃશૈ લક્ષણૈઃ સંતો જ્ઞાતવ્યાઃ કીદૃશાશ્રવતે ॥

इतिचेद्दुर्लभत्वेऽपि त्वं तेषां लक्षणं शृणु ॥ ૧૩ ॥

કેવા લક્ષણો વડે સત્પુરૂષોને ઓળખી શકાય તથા સત્પુરૂષો કેવા હોય છે એમ કદાચિત્ તને જાણાસા થઈ હોય તો ચાલતા કાળમાં જો કે ખરા સત્પુરૂષો મળવા દુર્લભ છે તો પણ તેનાં લક્ષણો વીશે હું કહું તે શ્રવણ કર. ૧૩

વિવેકઃસહ સંપત્યા વિનયો વિદ્યાસહ ॥

પ્રભુત્વં પ્રશ્રયોપેતં વિહ્ન મેતન્મહાત્મનામ્ ॥૧૪॥

[ભારતમંજરી.]

સંપત્તિ સાથે વિવેક, વિદ્યા સાથે વિનય અને વિવેક સાથે પ્રભુતા એ મહાત્માઓનું ચિન્હ છે. ॥ ૧૪ ॥

(ભારત મંજરી)

પરદુઃખાતુરા નિત્યં સર્વભૂતહિતેરતાઃ ॥

નાઽપેક્ષંતે મહાત્માનઃ સ્વસુખાનિ મહાંત્યપિ ॥૧૫॥

(મહાભા૦ શિબિ આશ્રયાન.)

પરદુઃખ જોઈ આતુર થઈ જતા અને નિરંતર સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં પ્રીતિવાળા મહાત્માઓ પોતાનાં મહોટાં સુખોની પણ દરકાર કરતા નથી. ॥ ૧૫ ॥

(મહાભારત-શિબિનું આશ્રયાન.)

વિત્તેત્યાગઃ ક્ષમાશક્તૌ દુઃસ્વે દૈન્યવિહીનતા ॥

નિર્દેહતા સદાચારે સ્વમાવોઽયં મહાત્મનામ્ ॥૧૬॥

(સ્વેદ્ર.)

દ્રવ્ય હોય (તો) તેનું યોગ્ય પાત્રમાં દાન કરવું-શક્તિ હોય છતાં ક્ષમા રાખવી, દુઃખમાં દૈન્ય રહિત પાણું, અને

દંભ વિના (ઉપરના આડંબર વિના) સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એ મહાત્માઓનો સ્વભાવ હોય છે ॥ ૧૬ ॥
(ક્ષેમેન્દ્ર)

હિંસાવિરહિતા ચેષ્ટા વાણી વિનયકોમલા ॥
યસ્ય જ્વૈરં મનસ્તસ્ય શત્રુશૂન્યા દિશોદશ ॥૧૭॥

જેની ચેષ્ટા હિંસાથી રહિત હોય, વાણી વિનયવડે કોમળ હોય અને મન નિર્વૈર હોય તેને દશેય દિશાઓ શત્રુથી રહિતજ છે. (તેની સાથે શત્રુભાવ કરવાનું કોઈને કારણ રહેતું નથી). ॥ ૧૭ ॥

વિવ કેનો વિરક્તાયે વિશ્રાંતાયે પરેપદે ॥
તેષાં તનુત્વમાયાંતિ લોભમોહાદયોઽસ્યઃ ॥૧૮॥

(યોગવાસિષ્ઠ)
જે પુરૂષો વિવેકી હોય છે, વૈરાગ્યવાન હોય છે અને પરમપદમાં (પરમાત્મામાં) જેનું હૃદય વિશ્રામ પામ્યું હોય છે તેનામાં લોભ, મોહ આદિ આંતર શત્રુઓ બહુ અલ્પ ભાવને પામી જાય છે ॥ ૧૮ ॥

(યોગવા.)

અયં નિજઃ પરોવેતિ ગણના લઘુચેતસામ્ ॥
ઉદ સ્વાસ્થિતાનાંતુ વસુધૈવ કુટુંબકમ્ ॥ ૧૯ ॥

અમુક માણસ પોતાનો છે અને અમુક માણસ પારકો છે એવા પ્રકારની ગણના હલકા ચિત્તવાળા પુરૂષોમાં હોય છે. બાકી ઉદાર ચિત્તવાળા પુરૂષની દૃષ્ટિમાં તો આખી પૃથ્વી કુટુંબરૂપ જ છે ॥ ૧૯ ॥

(સાહિત્ય)

પ્રાણૈઃસ્વૈઃ પ્રાણિનઃ પાંતિસાધવઃ ક્ષણભંગુરૈઃ ॥

દધ્યદ્શિબિપ્રભૃતયઃ કોવિકલ્પો ધરાદિષુ ॥૨૦॥

(શ્રીભાગ)

દધ્ય શિબિ વિગેરે મહાત્માઓ પોતાના ક્ષણ ભંગુર પ્રાણો વડે ઇતર પ્રાણિઓની રક્ષા કરે છે તો પછી બીજાં પ્રાણિઓના બચાવ સંબંધે પૃથ્વી, ધન વિગેરે સંબંધમાં તો શો વિચાર કરવાનો છે ॥ ૨૦ ॥

[શ્રી ભાગવત]

ગિરયોગુરવસ્તેભ્યો પ્યુર્વી ગુર્વી તતોઽપિ જગદંડમ્ ॥

તસ્માદપ્યધિકતરાઃ પ્રલયેઽપ્યચલામહાત્માનઃ ॥૨૧॥

બીજા બધા કરતાં પર્વતો ગુરૂઓ [ઉન્નત અને મહાન] છે પર્વતોના કરતાં પણ પૃથ્વી ઉન્નત અને મહોટી છે તેના કરતાં પણ આ બ્રહ્માંડ મોટું છે અને તેના કરતાં પણ પ્રલય કાળમાં પણ અચળ સ્થિતિમાં રહેનાર મહાત્માઓ ઉન્નત અને મહાન છે ॥ ૨૧ ॥

પ્રસમાનમિવૌજાંસિ સદસા ગૌરવેરિતમ્ ॥

નામ યસ્યાઽભિનંદંતિ દ્વિષોઽપિસપુમાન્પુમાન્ ॥૨૨॥

કથા પ્રસંગ માં સભામાં ગૌરવ વડે ઉચ્ચાર કરાયેલું
અને કેમ બાણે સાંભળનારાઓના તેજને ગળી જતું હોય
નહી શું (જાંખુ કરી દેતું હોય નહી શું) તેમ મહા પ્રતાપી
એવું જેનું નામ દ્વેષ કરનાર શત્રુઓને પણ વખાણવું પડે છે
તેજ પુરૂષ ખરેખર પુરૂષ કહી શકાય. ॥ ૨૨ ॥

સપુમાનર્થવજ્જન્મા યસ્યનામ્નિપુરઃસ્થિતે ॥

નાઽન્યામંગુલિ મન્થેતિ સંખ્યાયા મુદ્યતાંગુલિઃ ૨૩

(ભારવિ કિરાત.)

તેજ પુરૂષનેા જન્મ ખરેખર સાર્થક છે કે પુરૂષની
ગણનાના પ્રસ્તાવમાં જેનું નામ મેઢા આંગળ (પ્રથમ) ઓ-
લાયા પછી સંખ્યાની ગણત્રીમાં ઉચી થયેલી આંગળી પાસે
બીજી આંગળી ઉભી થઈ શકતી નથી ॥ ૨૩ ॥

[ભારવિ કિરાત]

યે પ્રિયાણિ પ્રમાણંતે પ્રયચ્છંતિ ચ સત્કૃતિમ્ ॥

શ્રીમંતોઽનિદ્યચરિતા દેવાસ્તે નરવિગ્રહાઃ ॥૨૪॥

(રાજતરંગિણી)

જેઓ પ્રિય લાપણુ કરે છે, આવેલ મનુષ્યનો સત્કાર કરે છે અને શ્રીમાન છતાં જેનું આસ્ત્ર નિંદા નહીં પણ વખાણવાયોગ્ય હોય છે તેઓ ખરેખર નરદેહધારી દેવતાઓજ છે. ॥ ૨૪ ॥

પ્રિયાન્યાયા વૃત્તિર્મલિન મસુભંગેઽપ્યસુકરં ॥
અસંતો નાઽભ્યર્થ્યાઃસુહૃદપિ નયાચ્યઃ કૃશધનઃ ॥
વિપદ્યુચ્ચૈઃસ્થેયં પદ મનુવિધેયંચ મહતામ્ ॥
સતાંકેનો દિષ્ટં વિષમમસિધારાવ્રતમિદમ્ ॥ ૨૫ ॥

ન્યાય્યવૃત્તિને પસંદ કરવી, પ્રાણુ જતાં પણ મલિન કર્મથી છેટે રહેવું, અસત્પુરુષોની અભ્યર્થના ન કરવી, અદ્યધન વાળા સુહૃદ પાસે પણ યાચના ન કરવી, વિપતિમાં પણ ઉન્નત દશામાં રહેવું અને મહાનુભાવ (મહાત્મા) પુરુષોનુંજ અનુકરણ કરવું આ મહા કઠિન અસિ ધારાવ્રતનો પ્રયોગ [તીક્ષ્ણ તરવારની ધાર ઉપર ચાલવાનો પ્રયોગ] સત્પુરુષોને કોણે ખતાવેલો છે ॥ ૨૫ ॥

(કોઇયે નહીં તે તે! તેઓનો સ્વભાવજ છે)

(ભર્તૃહરિ)

તૃષ્ણાં છિંધિ ભજ ક્ષમાં જહિ મદં પાપે મતિં માકૃથાઃ
સત્યં બ્રૂહ્યનુયાહિ સાધુપદવીં સેવસ્વ વિદ્રજ્જનાન્ ॥

માન્યાન્ માનયવિદ્વિષોઽપ્યનુનય પ્રચ્છાદય સ્વાન્
ગુણાન્
કીર્તિપાલયદુઃસ્વિતેકુરુદયમેતત્સતાંલક્ષણમ્ ॥ ૨૬ ॥
(ભર્તૃહરિ.)

તૃષ્ણા કે જેને લાલસા કે લોભપતા કહે છે તેનો તું
ત્યાગ કર, ક્ષમાનું સેવન કર, મદને છોડી દે, સત્ય બોલ,
સાધુ મહાત્માઓને પગલે ચાલ, વિદ્વાન્ પુરૂષોનું સેવન
કર, માન્ય પુરૂષનું માન રાખ, દ્રેષ કરનાર શત્રુઓને પણ
જેમ બને તેમ તારા તરફ નિષ્કોધ રહે તેમ ચત્ન કર,
પોતાના ગુણની બકાઈ કર નહી, કીર્તિનું પાલન કર, અને
દુઃખિત પુરૂષ તરફ દયા કર, આ બધું સત્પુરૂષનું
લક્ષણ છે. ॥ ૨૬ ॥ (ભર્તૃહરિ.)

उदन्वच्छन्न भूः स च निधिरपांयोजनशतम्
सदा पांथः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ॥
इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिमुद्रामुगलिताः
सतां प्रज्ञेन्मेषः पुनरय मसीमा विजयते ॥ २७ ॥

પૃથ્વી સમુદ્ર વડે ઢંકાયેલી સમુદ્ર સુધી વિસ્તારવાળી
છે એટલે તે અમુક માપવાલી છે. તે સમુદ્ર પણ સો યો-
જન સુધીના પરિમાણવાળો ગણાય છે આકાશ કે જે અ-

નંત ગણાય છે તેનો અંત [માપ] પણ સૂર્યની ગતિવડે
માપી શકાય છે. એવી રીતે ઘણા ખરા પદાર્થો અવધિવાળા
છે પણ સત્પુરુષોનો બુદ્ધિ વિકાસ કે જેનો અવધિ કે સીમા
ખીલકુલ છે જ નહીં તે સવથી ચડી જાય છે ॥ ૨૭ ॥

સન્તોઽનપેક્ષા મચ્ચિતાઃ પ્રણતાઃ સમદર્શનાઃ ॥

નિર્મમા નિરહંકારા નિર્દ્વંદ્વા નિષ્પરિગ્રહાઃ ॥

इति भागवतेऽप्युक्तं सतां सामान्य लक्षणम् ॥ ૨૮ ॥

સત્પુરુષો અપેક્ષા વગરના [નિઃસ્પૃહ] મારામાં (પર-
માત્મામાં) જેનું ચિત્ત છે એવા નમ્ર, સમદૃષ્ટિવાળા, મમતા
વગરના, અહંકારથી રહિત, નિર્દ્વંદ્વ અને પરિગ્રહ વગરના
હોય છે આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ સત્પુરુષનું સા-
માન્ય લક્ષણ કહેલું છે. ॥ ૨૮ ॥

ધૈર્યશાંતિવિવેકાદ્યૈઃ વૈરાગ્યાદૈશ્ચ સદ્ગુણૈઃ ॥

સંયુતા નિસ્પૃહાઃ સુજ્ઞાઃ સંતસ્તેપરિકીર્તિતાઃ ॥૨૯॥

ધૈર્ય, શાંતિ, વિવેક વિગેરે અને વૈરાગ્ય વિગેરે સદ્-
ગુણોથી જેઓ યુક્ત હોય અને નિઃસ્પૃહ તથા સુજ્ઞ હોય
તેને સત્પુરુષ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૨૯ ॥

મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યેકં મહાત્મનામ્ ॥

મનસ્યન્ય દ્વચસ્યન્યત્કર્મણ્યન્ય દુરાત્મનામ્ ॥૩૦॥

મહાત્મા પુરૂષના મનમાં, વાણીમાં, અને ક્રિયામાં સદા
એકતા હોય છે અને હૃદય પુરૂષના મનમાં બીજું, વાણીમાં
બીજું અને ક્રિયામાં કાંઈક બીજુંજ હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

ગીતાયાં ષોડશેઽધ્યાયે દૈવી સંપન્નિરૂપિતા ॥

યે તયા સંપદા યુક્તાઃ સંતસ્તેકથિતા ભુવિ ॥૩૧॥

લગવહગીતામાં સોળમા અધ્યાયમાં દૈવી સંપત્તિનું
નિરૂપણ કરેલું છે. એ દૈવી સંપત્તિથી જે પુરૂષો યુક્ત હોય
છે તે સત્પુરૂષ કહેવાય છે ॥ ૩૧ ॥

આસુરીં સંપદં પ્રાપ્ય જંતવોયાંત્યધોગતિમ્ ॥

દૈવી સંપત્સદા સેવ્યા તસ્માદાત્મહિતૈષિભિઃ ॥૩૨॥

આસુરી સંપત્તિવાળા પુરૂષો અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય
છે માટે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર પુરૂષે સદા દૈવી સંપત્તિનું
સેવન કરવું ॥ ૩૨ ॥

અભયં સત્ત્વ સંશુદ્ધિર્જ્ઞાન યોગે વ્યવસ્થિતિઃ ॥

ઇત્યાદિના સ્વયં કૃષ્ણો દૈવીં સંપદ મુક્તવાન્ ॥૩૩॥

અભયં સત્ત્વ સંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ

ઇત્યાદિ દૈવી સંપત્તિના શુભો શ્રીકૃષ્ણ લગવાને પોતે
ગીતાજીમાં વર્ણવેલા છે. ॥ ૨૩ ॥

સત્ય.

સત્યં વદત માઽસત્યં સત્યં ધર્મઃ સનાતનઃ ॥

હરિશ્ચંદ્રશ્ચરતિવૈ દિવિ સત્યેન ચંદ્રવત્ ॥ ૧ ॥

મહાભારત)

તમે સત્ય બોલો. કદી પણ અસત્ય બોલશો નહીં
કેમકે સત્ય એ સનાતન ધર્મ છે. રાજા હરિશ્ચંદ્ર સત્યવડે
સ્વર્ગમાં ચંદ્રમાની પેઠે પ્રકાશે છે. ॥ ૧ ॥

ત્રીણ્યેવતુ પદાન્યાહુઃ પુરુષસ્યોત્તમં વ્રતમ્ ॥

નદ્રુહ્યેચ્ચૈવ દદ્યાચ્ચ સત્યંચૈવ પરં વદેત્ ॥ ૨ ॥

વૃદ્ધ મહાત્માઓ અને શા. ૧ કહે છે કે આ ત્રણ વાત
રૂપને માટે ઉત્તમ વ્રત રૂપ છે કે કોઈનો પણ દ્રોહ ન
કરવો. ૧ યથાશક્તિ પાત્રને દાન કરવું. ૨ સત્ય બોલવું. ॥૨॥

ન યજ્ઞફલ-નનાનિ નિયમાસ્તાર્યંતિહિ ॥

યથા સત્યં પરે લોકે તથેહ પુરુષર્ષભ ॥ ૩ ॥

હે પુરુષવર્ય શુધિશ્ચિર ! યજ્ઞોના કૃણો, દાનો કે નિયમો
પુરુષને તેવા તારનાર થઈ શકતાં નથી આ લોકમાં અને
પરલોકમાં સત્ય જેવું તેને તારનાર થાય છે. ॥ ૩ ॥

નાસ્તિસત્યાત્પરોધર્મો નાઽનૃતાત્પાતકં પરમ્ ॥
સ્થિતિર્હિ સત્યે ધર્મસ્ય તસ્માત્સત્યં ન લોપયેત્ ॥૪૥

(મહા)

સત્યના જેવો બીજો એકેય પરમ ધર્મ નથી તેમ
અનૃત જેવું બીજું એકેય પાપ નથી ધર્મનો ખરેખરી
સ્થિતિ સત્ય ઉપર રહેલી છે મટે કોઈ કાલે સત્યનો લોપ
કરવો નહીં ॥ ૪ ॥

(મહાભારત)

સત્યમેવહિ પાથેયં સંસારવિષમાધ્વનિ ॥

(ભારતમંજરી)

ઉમપ્રજ્ઞે વેદિતવ્યે ઋજ્વી વક્રાચ ભારત ॥

જ્ઞાન- વક્રાં ન સેવેત પ્રતિબાધેતચાઽઙ્ગતામ્ ॥૫॥

આ સંસાર રૂપી એક વિકટ માર્ગમાં સત્યજ ભાતાં-
રૂપ છે (ભારતમંજરી)

ભીષ્મ કહે છે કે હે મહારાજા યુધિષ્ઠિર! યુદ્ધિ બે
પ્રકારની છે એક સરલ અને બીજી વક્ર. સરલમાં સીધે માર્ગે
આશ્રય જવાનું હોય છે અને વક્રમાં અનેક ખટપટ અને
બીજા પશુ ધૂંચવણીવાળા પ્રસંગો રહ્યા હોય છે આ બન્ને
પ્રકાર જાણવા યોગ્ય છે, જાણતાં છતાં વક્રતાવાળી યુદ્ધિનું

સેવન ન કરવું પરંતુ કોઈના તરફથી પોતા પ્રતિ વક્ત્રપ્રયોગ
કરવામાં આવે તો તેને ધકેલી દેવાનું સામર્થ્ય મેળવી રાખવું. ૫
સર્વજિહ્વમૃત્યુપદં આર્જવં બ્રહ્મણઃ પદમ્ ॥

एतावान् ज्ञानविषयः प्रलापः किंकरिष्यति ॥ ६ ॥

(શાંતિપર્વ)

જેટલું આડાર્થ વાળું કે કુટિલતા વાળું તેટલું બધું
મૃત્યુ તરફ (સંસાર તરફ અથવા અનિષ્ટ પરિણામો તરફ)
લઈ જનારું છે અને જેટલું સરલતાવાળું કે આડાર્થ વિનાનું
તેટલું બધું બ્રહ્મ તરફ લઈ જનારું (પરમાત્મા તરફ લઈ
જનારું કે શાંતિ-સુખ તરફ લઈ જનારું) છે. એટલેજ
અરેખર જ્ઞાનનો વિષય છે વિશેષ પ્રલાપ કરવાથી શું ફળ
છે ? કાંઈ નથી ॥ ૬ ॥

(શાંતિપર્વ)

नहि प्रतिज्ञां कुर्वति वितथा सत्यवादिनः ॥

लक्षणंहि महत्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥ ७ ॥

(વાલ્મીકિ)

સત્યવાદી પુરૂષો પોતાની કરેલી પ્રતિજ્ઞા કોઈ દિવસ
ખોટી થવા દેતા નથી કેમકે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું પરિપાલન
કરવું તે મહત્તાનું ચિન્હ છે ॥ ૭ ॥

(વા. મી.)

નયસત્યાત્પરોઽધર્મ ઇતિહોવાચ ભૂરિયમ્ ॥

સર્વેસોદુ મલંમન્યે, ઋતેઽલીકપરં નરમ્ ॥ ૮ ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત)

અસત્યના જેવો બીજો એકેય અધર્મ નથી લગવતી
પૃથ્વી એમ કહે છે કે અસત્ય પરાયણ મનુષ્યના પાપનો
બીજો એટલો બધો છે કે હું તેનો ભાર ઉપાડવાને અશક્ત
છું તે વીના બીજો બધો ભાર સહન કરવાને હું સમર્થ છું. ॥૮॥

યાચમાનાં વિવાહાય વંશવિચ્છેદવિહૂલામ્ ॥

પ્રાહસત્યત્તીર્થીભીષ્મઃ સત્યવ્રતપરાયણઃ ॥ ૯ ॥

ભીષ્મના વિવાહ માટે યાચના કરતાં અને વંશનો વિચ્છેદ
થઈ જવાથી વિહૂળ બની ગયેલાં માતા સત્યવતીને સત્ય
વ્રતમાં પરાયણ શ્રીભીષ્મપિતામહે નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું. ૯

સાધૂનાં મરણશ્રેયો નમાતઃ સત્યવિપ્લવઃ ॥

ત્વદ્વિવાહે પ્રતિજ્ઞાતાં સ્મરામ્યેકાગ્રમાનસઃ ॥

ત્વંજંતિ જીવિતં કાલે મર્યાદાં નતુમાનિનઃ ॥૧૦॥

(ભારતમંજરી.)

હું માતાજી સત્યુદ્ધેષના વિચારમાં મરણ થઈ જાય તો
તે પણ શ્રેષ્ઠ મનાય છે પણ સત્યને છોડી દેવું એ તેને જરા

પણ સાફ નથી લાગતું આ નિયમ પ્રમાણે તમારા વિવાહ સમયે કરેલી પ્રતિજ્ઞા (હું કદી પણ વિવાહ નહીં કરું તે) મને યાદ આવે છે માનવાળા મહા પુરૂષો યોગ્યકાળે જીવિત ને છોડી દે છે પરંતુ મર્યાદાને કદી પણ છોડતા નથી. ૧૨૦

(ભારતમંજરી)

ધર્મતત્ત્વં પુનઃ પૃથો ધર્મજેન પિતામહઃ ॥

શશંસસારં ધર્મસ્ય સત્યં પરહિતં તથા ॥ ૧૧ ॥

(ક્ષેમેંદ્ર કવિ)

યુધિષ્ઠિર રાજાએ જ્યારે વારંવાર ભીષ્મપિતામહને ધર્મનું તત્ત્વ પૂછ્યું ત્યારે ધર્મનો ખરો સાર સત્ય અને પરહિત છે એમ તેમણે કહ્યું હતું. ॥ ૧૧ ॥

(ક્ષેમેંદ્ર કવિ)



કામ ક્રોધ લોભ નિરૂપણ

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ॥

કામઃ ક્રોધસ્તથાલોભ સ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥૧॥

આત્માને (જીવાત્માને) હાનિ પહોંચાડનાર એવું ત્રણ પ્રકારનું નરકનું દ્વાર છે એક કામ બીજો ક્રોધ તથા ત્રીજો લોભ એટલા માટે એ ત્રણેયનો ત્યાગ કરવો ॥ ૧ ॥

(શ્રીભગવદ્ગીતા)

एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्धारै स्त्रिभिर्नरः ॥

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो यातिपरांगतिम् ॥ ૨ ॥

(શ્રીમદ્ગ૦ અ૦ ૧૬)

હું અર્જુન ! એ ત્રણે તમો ગુણના દ્વારથી રહિત થઈ ગયેલો નર પોતાનું શ્રેય આચરે છે અને પછી પરમ ગતિને પામે છે ॥ ૨ ॥

કામકિંકરતાં પ્રાપ્ય નરઃ કસ્યન કિંકરઃ ॥

एकं कामं परित्यज्य नाऽसौ कस्याऽपि किंकरः ।३।

(ઉપનિષદ્)

એક માત્ર કામની કિંકરતાને પ્રાપ્ત થઈ માણસ કોનો કિંકર નથી બની જતો પરંતુ એક માત્ર જો તે કામને

આ જગતમાં કામનારહિત પુરૂષને કોઈ જાતની ક્રિયા સંભવતી નથી પ્રાણિમાત્ર જે કાંઈ કરે છે તે સઘળો વાસનાનોજ (કામનાનોજ) વિલાસ છે. ॥૪॥ (મનુ)

કોધમાં આવી ગયેલો માણસ પાપ કરી નાખે છે
ક્રોધના આવેશમાં ગુરૂજનનું અપમાન કરવું કે હનન કરવું
એમાં પણ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે ક્રોધ પામેલો પુરૂષ પરૂષ
(ક્રોધ) વાણી વડે મહોટા પુરૂષનું પણ અપમાન કરી
નાખે છે ॥ ૫ ॥

वाच्यावप्यहिकुपितो न विजानाति कर्हिचित् ॥
नाऽकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नाऽवाच्यं विद्यते तथा ॥
आत्मानमपि चक्रुद्धः प्रेषयद्यमसानम् ॥ ६ ॥

ક્રોધમાં આવી ગયેલા પુરૂષને કાંઈ અકાર્ય નથી તેમજ
ક્રોધમાં આવેલાને કાંઈ અવાચ્ય પણ નથી. ક્રોધમાં આવી
ગયેલો માણસ વાચ્ય કે અવાચ્યને જાણતો નથી તેમજ ક્રોધ
પામેલો પુરૂષ પોતાના અત્માને (જીવને) પણ ચમલોકમાં
લઈ જાય છે (આપઘાત કરે છે) ॥ ૬ ॥

एतान्दोषान्प्रपश्याद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ॥

इच्छद्भिः परमंश्रेय इहचाऽमुत्रचोत्तमम् ॥ ७ ॥

આવા અનેક દોષોને જોઈ શકતા બુદ્ધિમાન્ વિદ્વાન્
પુરૂષો કે જેઓ આ લોકમાં અને પરલોકમાં પોતાનું પરમ
ઉત્તમ શ્રેય મેચ્છે છે તેમણે એ ક્રોધને જીતેલો છે ॥ ૭ ॥

यशोयशास्विनां शुद्धं श्लाघ्याये गुणिनांगुणाः ॥

लोभःस्वल्पोऽपितान्हંति श्वित्रोरूपमिवेप्सितम् ॥ ८ ॥

જેમ શ્વિત્ર નામનો કુષ્ટ (ઘોળો કે ઢ) ગમે તેવું સાફ
રૂપ હોય તેને બગાડી નાખે છે તેમ થોડો પણ લોભ યશસ્વિ-
ઓના શુદ્ધ યશને અને ગુણવાન્ પુરૂષોના વખાણવા લાયક
અનેક ગુણોને બગાડી દે છે ॥ ૮ ॥

लोभःप्रतिष्ठपापस्य प्रसूतिलोभ एवच ॥

अत्रते संशयो माऽभूलोभः पापस्यकारणम् ॥ ९ ॥

(મહાભારત)

પાપનું રહેવાનું સ્થાન લોભ છે પાપને ઉત્પન્ન કરનાર
પણુ લોભ છે. આ વાતમાં તારે જરા પણ સંશય રાખવો
નહીં એ વાત ચોક્કસ છે કે લોભ ખરેખર પાપનું કારણ છે. ૯
(મહાભારત)

અસંકલ્પાજ્જયેત્કામં ક્રોધં કામવિવર્જનાત્ ॥

અર્થાનર્થેક્ષ્યાલોભં દંભં મહદુપાસયા ॥ ૧૦ ॥

(શ્રીભાગવત)

અસંકલ્પથી (કોઈ જાતના સંકલ્પને ન સ્કુરવા દેવાના
અભ્યાસથી) કામને જીતવો કામનો ત્યાગ કરી તેથી ક્રોધને
જીતવો અર્થમાં અનર્થ દૃષ્ટિ વડે લોભને જીતવો અને મહાન્
પુરૂષોની સેવા વડે તેનું ચારિત્ર ધ્યાનમાં રાખી દંભનો
ત્યાગ કરવો ॥ ૧૦ ॥

(શ્રી ભાગવત)

યઃ સમુત્પતિતં ક્રોધં અક્રોધેન નિરસ્યતિ ॥

દેવયાનિ ! વિજાનીહિ તેનર્સર્વ મિદંજિતમ્ ॥૧૧॥

(શ્રીમહાભારત)

જે પુરૂષ ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને અક્રોધવડે હાંકી મૂકે
છે તેણે હે દેવયાની ! આ બધું જીતેલું છે એમ તું જાણ. ॥૧૧॥

(મહાભારત)

યઃસદૃત્પતિતં ક્રોધં ક્ષમયેહ નિરસ્યતિ ॥

યથોરગસ્ત્વચં જીર્ણી સવૈપુરુષ ઉચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

(વાલ્મીકિ રામા.)

જે પુરૂષ ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને ક્ષમાનાં બળથી દૂર કરે છે જેમ સર્પ કાંચલીને ઉતારે છે તેમ તેજ ખરો પુરૂષ કહી શકાય ॥ ૧૨ ॥

(રામાયણ)

અપકારિણિ કોપશ્ચેત્ કોપે કોપઃ કથં ન તે ॥

ધર્મર્થિકામમોક્ષાણા મત્યંતપરિપંથિનિ ॥ ૧૩ ॥

જો તને અપકાર કરનાર ઉપર ક્રોધ થતો હોય તો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેય પુરૂષાર્થના અત્યંત વિરોધી એવા ક્રોધ ઉપર શુસ્તો કેમ થતો નથી ॥ ૧૩ ॥

કાંતાકટાક્ષવિશિષ્ઠા નચ્ચનંતિયસ્ય ॥

ચિત્તં નનિર્દહતિ કોપકૃશાનુતાપઃ ॥

કર્ષતિભૂરિવિષયાશ્ચ ન લોભપાશૈ ॥

લોકત્રયં જયતિ કૃત્સ્નામિદં સધીરઃ ॥ ૧૪ ॥

(મર્ત્યહરિ)

જે પુરૂષના હૃદયમાં કાંતાઓના કટાક્ષ બાળેા ખૂંચી જતાં નથી ક્રોધથી અગ્નિ જેના હૃદયને બાળતો નથી અને

અનેક જાતના જૂદા હા વિષયો લોભ-પાશવડે જેને
ખેંચી શકતા નથી એવો ધીર પુરૂષ આ સમસ્ત ત્રણેય
લોકને જીતે છે. ॥ ૧૪ ॥

આપૂર્યમાણ મચલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિયદ્વત્ ॥
તદ્વત્ કામાયં પ્રવિશંતિ સર્વે સશાંતિમાપ્નોતિ નકામ
કામી ॥૧૫॥

ચારે કારથી નહ નદીઓના જળ વડે પૂરાતા છતાં
પોતાની અચલ પ્રતિષ્ઠામાં રહેલાં સમુદ્રમાં જેમ બધાં જળ
પ્રવેશ કરે છે તેવી રીતે નિર્વિકાર શાંતસ્વરૂપમાં સદા રહેનાર
જે પુરૂષને સર્વ વિષયો પ્રાપ્ત થાય છે તે પુરૂષ શાંતિને પામે
છે પણ જે વિષયોના ચિંતનમાંજ અહુનિશ રહ્યા કરતો હોય
તેને શાંતિ મળતી નથી ॥ ૧૫ ॥

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાનપુમાંશ્વરતિ નિસ્પૃહઃ ॥
નિમમોઃિ રહંકારઃ સશાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ૧૬ ॥

(શ્રીભગવક્ષીતા)

જે પુરૂષ સર્વ કામનાઓને છોડી દઈ નિઃસ્પૃહ દશામાં
રહી ભમતા અને અહંકારથી રહિત બની જઈ જગતમાં
વિચરે છે પોતાનો કાળ ક્ષેપ કરે છે તે શાંતિને મેળવે છે. ૧૬

સંતોષ.

પ્રાયઃ પ્રવૃત્તિમાર્ગેઽસ્મિન્નનેકક્લેશદર્શનાત્ ॥

સંતોષમંતરાન્મૌ ક્વાઽપિ નાઽપ્યદ્યતેઽસ્વમ્ ॥ ૧ ॥

આ પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં ઘણું ભાગે અનેક કલેશ જોવામાં આવે છે તેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે સંતોષ વિના કયાંય પણ સુખ મળતું નથી. ॥ ૧ ॥

ફલાશાયા બલિષ્ઠત્વાત્પાર્તત્રયાત્ફલસ્યચ ॥

દુઃખપ્રાયોઽિ લોકોઽયં નિશિલોઽપિ વિલોક્યતે ॥૨॥

જગતમાં જોવા બેસીયે તો ફલની આશા બહુ બળ-વત્તર હોવાથી અને ફળ પોતે પરત્ર હોવાથી લોકોના હૃદયમાં દુઃખપ્રાયતા દેખાય છે. ॥ ૨ ॥

સંતોષામૃતત્સાનાં યત્સુખં શાંતચેતસામ્ ॥

કુતસ્તદ્ધનદુઃખાના મિતશ્ચેતશ્ચધાવતામ્ ॥ ૩ ॥

સંતોષ રૂપ અમૃતથી તૃપ્ત થઈ રહેનાર શાંત ચિત્ત-વાળા પુરૂષને જે સુખ મળે છે તે ધનના લાલચુ-લોભી અને આમતેમ ચારે કાર દોઢ્યા કરતા પુરૂષોને શી રીતે મળે. ॥ ૩ ॥

સંતોષૈશ્વર્યસુખિનાં ચિરંવિશ્રાંતચેતસામ્ ॥

સામ્રાજ્યમપિશાંતાનાં જરત્તૃણલવ યતે ॥ ૪ ॥

સંતોષરૂપ ઐશ્વર્ય વડે સુખી અને સદા લાંબા કાળ સુધી ચિત્તની વિશ્રાંતિ લોભવતા શાંત પુરૂષને સામ્રાજ્ય સુખ પણ એક જુના ઘાસના ટુકડા જેવું તુરં છ લાગે છે. ૪

સંતોષશાલિનીબુદ્ધી રામ ! સંસારવૃત્તિષુ ॥

વિષમ સ્વપ્નનુદ્ધિમા ન કદાચન હીયતે ॥ ૫ ॥

હે રામચંદ્રજી ! સંતોષવાળી બુદ્ધિ વિષમ (અટપટા) એવા સંસારના પ્રસંગોમાં પણ ઉગે ન પામતાં કોઈ દિવસ વિશ્લેષવાળી થતી નથી. ॥ ૫ ॥

આત્મનાઽત્મનિ સંતોષં યાવદ્યાતિ ન માનસઃ ॥

ઉદ્ભવંત્યાપદસ્તાવલ્લતાઇવ મનોબિલાત્ ॥ ૬ ॥

ન્યાં સુધી મન, આત્મામાં આત્મા વડે સંતોષ નથી પામતું ત્યાં સુધી મનરૂપી બિલમાંથી (દરમાંથી) લતાઓની પહે આપત્તિઓ ઉત્પન્ન થયા કરે છે. ॥ ૬ ॥

ઓચ્ચનોઽપ્યસૌ જંતુઃ સામ્રાજ્યસુખમસ્તુતે ॥

આધિવ્યાધિવિનિર્મુક્તં સંતુષ્ટંયસ્યમાનસઃ ॥ ૭ ॥

જેનું હૃદય આધિ વ્યાધિથી રહિત અને સંતુષ્ટ છે તે
 પુરૂષ મને સાવ અકિંચન હોય તો પણ સામ્રાજ્ય સુખ
 ભોગવે છે. ॥ ૭ ॥ (યોગવાસિષ્ઠ)

અંતોનાસ્તિ પિપાસાયાસ્તુષ્ટિસ્તુ પરમં સુખમ્ ॥

તસ્માત્સંતોષમેવેહ ધનંપશ્યંતિ પંડિતાઃ ॥ ૮ ॥

તૃષ્ણાનો અંત કોઈ દિવસ આવતોજ નથી. સંતોષ
 એજ પરમ સુખ છે, માટે પંડિત પુરૂષો સંતોષનેજ આ
 વિશ્વમાં ધનરૂપ ગણે છે. ॥ ૮ ॥

॥ વૈરાગ્ય નિરૂપણ ॥

વૈરાગ્યા નિરપેક્ષત્વં યેષાં સર્વત્ર સુસ્થિરમ્ ॥

તૈસ્તુ નિઃશ્રેયસદ્ધારં દૃષ્ટમેવેતિ મેમતમ્ ॥ ૧ ॥

વૈરાગ્યને લાંબે જોઓની નિરપૃહતા સર્વત્ર અતિ સ્થિર હોય છે તેઓને મોક્ષનું દ્વાર મળી ચૂકું છે એમ માણે માનવું છે. ॥ ૧ ॥

અવિચ્છિન્ના દૃઢાભક્તિ સ્તથાજ્ઞાન મહાંડિતમ્ ॥

વૈરાગ્યમંતરા લોકે વસ્તુતો નૈવ જાયતે ॥ ૨ ॥

અવિચ્છિન્ન એવી દૃઢભક્તિ તથા અખંડિત એવું જ્ઞાન વસ્તુ દૃષ્ટિવડે જોઇએ તો વૈરાગ્ય વિના લોકમાં હોઈ શકતું જ નથી. ॥ ૨ ॥

પરામૃશ્ય વિવેકેન સંસારરચના મિમામ્ ॥

વૈરાગ્યં યેઽધિ ગચ્છંતિ ત એવ પુરુષોત્તમાઃ ॥ ૩ ॥

જે પુરુષો વિવેક દૃષ્ટિવડે આ સંસાર રચનાનો વિચાર કરી વૈરાગ્ય મેળવે છે. તેઓજ ખરેખર ઉત્તમ પુરુષો છે. ૩

સ્મશાનમાપદં દૈન્યં દૃષ્ટ્વા કો ન વરજ્યતે ॥

સતા મુક્તમૈરાગ્યમ્ વિવેકાદેવ જાયત ॥

વસિષ્ઠોઽપ્યાહપદ્યામ્યામેવં વૈરાગ્યસારતામ્ ॥ ૪ ॥

સ્મશાનને જોઈને, આપત્તિને જોઈને અને દીનતાને જોઈને કેને વૈરાગ્ય થતું નથી. પરંતુ ખરેખર ઉત્તમ વૈરાગ્ય તે જોજ છે કે જે વિવેકવડે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સત્પુરુષને જ થાય છે. આ ઉપરના બે પદોવડે શ્રીવસિષ્ઠજીએ પણ વૈરાગ્યનું શ્રેષ્ઠપાત્ર બતાવ્યું છે. ॥ ૪ ॥

મોક્ષો વિષય વૈરાગ્યમ્ બંધો વૈષયિકોરસઃ ॥

एतावदेवविज्ञानं यथेच्छसि तथा कुरु ।

વિષયોમાં વૈરાગ્ય થવો જોજ મોક્ષ છે અને વિષયોમાં રસ આવવો બહુ લાલસા હોવી જોજ બંધ છે આટલું જ ખરેખર સમજવાનું છે. હવે પછી જેવી તારી દિશા હોય તેમ તું સુખેથી કર. ॥ ૫ ॥

अष्टावक्रेण मुनिना श्लोकोऽयं समुदाहृतः ॥

तेनप्रतीयतेमोक्षे वૈરાગ્યસ્ય પ્રધાનતા ॥ ૬ ॥

શ્રીઅષ્ટાવક મુનિએ આ શ્લોક કહેલો છે અને તેથી જોમ જણાય છે કે મોક્ષમાં વૈરાગ્યની પ્રધાનતા છે. ॥ ૬ ॥

वैराग्याननपरं दुस्वस्य जनकं पश्यामिवश्यात्मन ॥

સ્ત્ર ચેચ્છુદ્ધતરાત્મબોધસહિતં સ્વારાજ્યસામ્રાજ્યચ્છુદ્ધ ॥

एतद्द्वार मजस्रः कृत्स्नसत्तेर्यस्मात्त्व मस्मात्परम् ॥
सर्वत्राऽस्पृहया सदात्मनिसदा प्रज्ञां कुरु श्रेयसे ॥७॥

(વિવેકચૂડામણિ)

વશ્ય ચિત્તવાળા પુરૂષને વૈરાગ્યના જેવું બીજું કશું
સુખજનક નથી. અને તે વળી અતિ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન સ-
હિત હોય તો સ્વારાજ્ય સુખ અને સામ્રાજ્ય સુખ આપનારું
છે, અને સુકૃતિરૂપ મંદિરમાં જવાનું નિરંતર તે એક દ્વાર છે.
માટે સર્વત્ર નિરુપહૃતા રાખી, સત્ય આત્મામાં તું તારા શ્રેય
માટે સ્થિર પ્રીતિ કર. ॥ ૭ ॥ (વિવેક ચૂડામણિ.)

क्षणबालोभूत्वा क्षणमपियुवा कामरसिकः

क्षणवित्तैर्हीनः क्षणमपिच संक्षणेविभवः ॥

जराजीर्णै र्गमैर्नन्दं मषीमंडिततनु ।

नैरः संसरान्ते विशतियमधानीजवनिकाम् ॥८॥

મનુષ્ય ક્ષણવાર બાળક થાય છે પછી વળી ક્ષણવાર
જીવાન બની જાય છે ક્ષણવારમાં નિર્ધન અને ક્ષણવારમાં
પૂર્ણ વૈભવવાળો. ધનવાન થઈ જાય છે છેવટ જરાવડે
જીર્ણ થઈ ગયેલાં અંગોવડે. મરી લગાવી વેષ ભજવતા
નટકાની પડે તે સંસારને અંતે (શરીર પડી જતાં) યમ-
લોકરૂપ પક્ષામાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ॥ ૮ ॥ (ભૈવૃહરિ)

આદિત્યસ્યગતાગૈરહરહઃ સંક્ષીયતે જીવિતમ્ ।
 વ્યાપારૈર્બહુકાર્યમારુઘુભિઃ કાલો ન વિજ્ઞાયતે ॥
 દૃષ્ટ્વ જન્મજરાવિપત્તિમરણં ત્રાસશ્ચનોત્પદ્યતે ।
 પીત્વામોહમયીં પ્રમાદમદિરા મુન્મતભૂતં જગત્ ॥૧॥

સૂર્ય ન.રાયણના ઉદય અસ્તવડે પ્રતિદિન મનુષ્યનું જીવિત ક્ષય પામતું જાય છે અનેક કાર્યોના ભારવડે ગૌરવ-વાળા વ્યાપારોવડે, (વ્યવહારોવડે), કાળ ચાલ્યો જાય છે તેની ખબર પડતી નથી. જન્મ જરા વિપત્તિ અને મરણ દૃષ્ટિવડે જોતાં છતાં ત્રાસ થતો નથી. આ ઉપરથી જણાય છે કે મોહમય પ્રમાદરૂપ મદિરાનું પાન કરી આખું જગત ઉન્મત્ત બની ગયેલ છે. ॥૬॥

અવશ્યં યાતાર શ્ચિરતર મુષિત્વાઽપિ વિષયા ।
 વિયોગેકોભેદસ્ત્યજતિ નજનોયતસ્વયમમૂન્ ॥
 વ્રજંતઃ સ્વાતંત્ર્યા દતુલપરિતાપાય મનસઃ ।
 સ્વયંત્યક્તાહ્યેતે શમસુખમનંતં વિદધતિ ॥ ૧૦ ॥

(મર્ત્તહરિઃ)

વિષયો લાંબા કાળ સુધી રહીને પણ છેવટ અવશ્ય

જનારા છેજ તેા પછી વિયોગમાં શો લેદ છે કે મનુષ્ય
પોતેજ તેને નથી છોડી દેતો, જો વિષયો પોતાની સ્વતંત્ર-
તાથી ચાલ્યા જાય તો હૃદયને બહુ પરિતાપજનક થઈ પડે
છે અને જો આપણે પોતેજ વિવેકબુદ્ધિ વાપરી તેને છોડી
દઈયે તો અનંત શાંતિ સુખને તે આપે છે. ॥ ૧૦ ॥

(ભટ્ટહરિ.)

સપ્તદ્વીપાધિપતયો નૃપાવૈન્યગયાદયઃ ॥

અર્થકામૈર્ગતાનાંતં તૃષ્ણાયા ઇતિનઃ શ્રુતમ્ ॥૧૧॥

શ્રીભાગવત.

સાત દ્વીપના અધિપતિ પૃથુ, ગય વિગેરે રાજાઓ,
દ્રૌપદ, અને વિષયવાસના વિગેરેના સંબંધથી તૃપ્તિ નથી
પામ્યા એવું અમે સાંભળ્યું છે. ॥૧૧॥ (ભાગવત.)

ચતોઽરા યુવતયઃ સુહૃદોઽનુચ્છલાઃ સદ્ધાંધવાઃ પ્રણય-

ગર્ભગિરશ્ચમૃત્યાઃ ॥

ગર્જીતિ દંતિનિવહા સ્તરલા સ્તુરંગાઃ સંમીલને

નયનયો નૈવિર્ણિચ્છસ્તિ ॥ ૧૨ ॥

(ભોજપ્રબંધ)

ચિત્તને હરનાર યુવતિઓ છે, સુહૃદો અને અનુ-

કુળ છે, સારા બાંધવો છે, વિનયયુક્ત વાણી બોલનારા નો-
કરો છે. હાથિઓના સમૂહ ગર્જના કરે છે. અને ચંચળ
ઘોડાઓ છે. પણ આંખો વીંચાય એટલે પછી તેમાંનું કશું
નથી. ॥૧૨॥ (લોજ પ્રબંધ.)

સ્પેષ્ટાઃ રહાસિન્યો વલ્લભાઃ કસ્ય ન શ્રિયઃ ॥

કિંત્વેતાઃ પવનાલોલઃ લીલચચંલાઃ ॥૧૩॥

ચળકતાં ચામરરૂપ હાસ્યવાળી લક્ષ્મી કોને પ્રિય
નથી કિંતુ તે પવનવડે ચલાયમાન કેળના પાંદડાંના જેવી
ચંચળ છે. ॥ ૧૩ ॥

અર્થોનાઃ જનેદુઃસ્વં અર્જિતાનાં ચ રક્ષણે ॥

નાશો દુઃસ્વં વ્યયે દુઃસ્વં કથમર્થાઃ સુસ્વાવહાઃ ॥૧૪॥

અર્થોના સંપાદન કરવામાં દુઃખ છે કેમકે તેમાં બહુ
મહેનત વેઠવી પડે છે તેમજ એ અર્થોના પરિપાલનમાં
પણ કલેશ છે, જો એ અર્થોનો (દ્રવ્ય આદિનો) નાશ થાય
તો તેમાં પણ દુઃખ થાય છે. વ્યય થાય (ખર્ચાઈ જાય) તો
પણ મનમાં કલેશ આવે છે તો પછી એવા અર્થોને (દ્રવ્યા-
દિ પદાર્થોને) સુખકારક કેમ કહી શકાય. ॥૧૪॥

આવેનાશિનમાંત્માનમેઽવિજ્ઞાયતસ્વતઃ ॥

તવાઽઽત્મજ્ઞસ્યધીરસ્ય કથમર્થાર્જનેરતિઃ ॥૧૫॥

(અષ્ટાવક)

તું કે જે અરેખર આત્મ સ્વરૂપને જાણનાર છે અને ધીર છે તે એક આત્માજ અવિનાશી છે તે વિના બધું વિનાશવાળું છે એમ જાણે છે છતાં તારી રતિ દ્રવ્યાદિના ઉપાર્જનમાં કેમ થાય છે. ॥૧૫॥

મંસપાંચાલિકાયાસ્તુ યંત્રલોલેંગપંજરે ॥

સ્નાય્વસ્થિગ્રંથિશાલિન્યાઃ સ્ત્રિયાઃ કિમિવ શોભનમ્ ॥૧૬

(યોગવાસિષ્ઠ-પંચદશી)

માંસની પુતલીરૂપ સ્ત્રી કે, જે સ્નાયુ અસ્થિ અને ગ્રંથિવડે ભરેલ છતાં ઉપર ઉપરથી રમણીય લાગે છે. તેના યંત્રના જેવા ચંચલ અંગ પંજરમાં શી રમણીય વસ્તુ છે. ॥ ૧૬ ॥ (યોગવાસિષ્ઠ, પંચદશી.)

કામ્યાદિદોષદૃષ્ટ્યાદ્યાઃ કામાદિત્યાગહેતવઃ ॥

પ્રાસન્નમોક્ષશાસ્ત્રેષુ તાનન્વિષ્ય સુખીભવ ॥૧૭॥

કામ (વાસના) આદિના ત્યાગના હેતુઓ કામ્ય આદિ પદાર્થોમાં દોષદૃષ્ટિ કરવી એ વિગેરે મોક્ષશાસ્ત્રમાં બતાવેલા છે તેને શોધી લઈ તું વૈરાગ્યદૃષ્ટિવડે સુખી થા. ॥ ૧૭ ॥

નિત્યમાચારતઃ શૌચં કુર્વતઃ પિતૃતર્પણમ્ ॥

યસ્ય નોદિજતે ચેતઃ શાસ્ત્રં તસ્ય કરોતિ કિમ્ ॥૧૮॥

જે પુરુષ નિરંતર શૌચ કરતો હોય અને પિતૃતર્પણ પણ કરતો હોય છતાં ચિત્તમાં વૈરાગ્ય ન થાય તો પછી શાસ્ત્ર તેને શું કરે શૌચ કરવાથી આ શરીર મળભૂતથી ભરેલ એક અપવિત્ર ખીલત્સ વસ્તુ છે એવું ભાન થવું જોઈએ તેમજ પિતા પિતામહુ આદિનું હૃદયેશ તર્પણ કરવાથી પોતાની પણુ એજ સ્થિતિ પરિણામે થવાની એ વિચારનું સ્કુરણ થવું જોઈએ છતાં જોએ કંઈ ન થાય તો પછી શાસ્ત્ર તેવાને શું કરે એ આશય છે. ॥ ૧૮ ॥

સ્વદેહાઽશુચિગંધેન ન વિરજ્યેત યઃ પુમાન્ ॥

વિરાગકારણં તસ્ય કિમન્ય દુપદિપદિશ્યતે ॥૧૯॥

જે પુરુષને પોતાના દેહના અપવિત્ર ખરાખુ દુર્ગંધથી વિરાગ ન થાય તેને ખીલ્લું કયાં વિરાગના કારણને ઉપદેશ કરવો. ॥ ૧૯ ॥

ભોગાર્હે નવયૌવનેઽપિ વિપિને ચીરાંબરો રાધવ ॥

સ્તત્રાઽપ્યસ્ય પરેણ દારહરણં ક્લેશ સ્તદન્વેષણે ॥

સંપ્રાપ્તાઽપિ જનાપવાદરજસા ત્યક્તાપુનર્જાનકી ॥

સર્વદુઃખમહો તદસ્તુ ભવતાં શ્લાઘ્યોવિવેકોદયઃ ૨૦

રામાયણમંજરી.

લોગ લોગવવા યોગ્ય એવા નવયૌવનમાં પણ શ્રીરામ-
ચંદ્રજીને વઢકલ વસ્ર ધારણ કરી વનવાસમાં રહેવું પડયું અને
ત્યાં વનમાં પણ બીજો કોઈ (રાવણ) તેની સ્ત્રીનું હરણ કરી
ગયો. કે જેના શોધમાં અસાધારણ કલેશ વેઠવો પડ્યો પ્રાપ્ત
થયા પછી પણ લોકાપવાદરૂપ કલંકને લીધે સીતાજીનો ફરી
પણ રામચંદ્રજીને ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો અર્થાત જગતમાં
સર્વ પરિણામે દુઃખજનક હોવાથી તમને સર્વને વખાણવા
યોગ્ય એવો વિવેકનો ઉદય થાઓ. ॥ ૨૦ ॥

(રામાયણ મંજરી ચરમ શ્લોક)

રત્નોદારચતુઃ સમુદ્રશનાં ભુક્વા ભુવંકૌરવો ॥

મમોરુઃ પતિતઃ સનિષ્પરિજનો જીવઃ વૃકૈર્મક્ષિતઃ ॥

ગૌપૈર્વિશ્વજયીજિતઃ સવિજયઃ કક્ષૈઃ ક્ષતાવૃષ્ણય ॥

સ્તસ્માત્સર્વમિદં વિચાર્ય સુચિરં શાંત્યૈમનોદીયતાઃ ૨૧

ભારતમંજરી.

આર સમુદ્રપર્યંત પૃથ્વીને બલાત્કારથી લોગવીને દુર્યો-
ધન સાવ એકલો લીમની ગદાવડે સાથળ લાંગી જવાથી

પાંડવ કૌરવના યુદ્ધ પ્રસંગમાં પડ્યો. અને જીવતાં જ તે નારકાંઓના લક્ષ્યરૂપ થઈ પડ્યો વળી સર્વને જીતનાર અર્જુન પણ ગોપાથી (કાળાઓવડે) પરાજય ખામ્યો અને યાદવો પણ એક સાધારણ તૃણના પ્રહારવડે નાશને પામ્યા માટે આ સર્વનો ઘણા લાંબા કાળ સુધી વિચાર કરી સુશ્ચિત્તે જોઈને જોઈને તેમ મનને શાંતિમાં રાખવું. ॥ ૨૧ ॥

(ભારતમંજરી ચરમશ્લોક)

દીર્ઘદ્વષ્ટિ ચારિત્ર, પ્રકીર્ણક

મૌર્યાદાગામિનંકાલં વર્તમાનક્રિયાક્રમૈઃ ॥

અશોધયન્નરોદુઃસ્વં યાતિ વિંધ્યગ્જો યથા ॥ ૧ ॥

(યોગવાસિષ્ઠ. વિંધ્યગજની કથા)

ચોતાની મૂર્ખતાને લીધે વર્તમાનકાળના ક્રિયાના ક્રમથી
ભવિષ્યકાળને જે માણસ સુધારતો નથી તે વિંધ્યગજની
પહે પરિણામે દુઃખી થાય છે. ॥ ૧ ॥

[યોગ વા. નિર્વાણ. વિંધ્યગજખ્યાન]

કુલીન મકુલીનંવા વીરં પુરુષ માનિનમ્ ॥

ચારિત્રમેવ વ્યાख्याતિ શુચિંવાયદિવાશ્શુચિમ્ ॥૨॥

મનુષ્યનું ચારિત્ર (વર્તન) જ તેની કુલીનતાને કે
અકુલીનતાને તથા પવિત્રપણાને કે અપવિત્રપણાને બતાવી
આપે છે. તેમજ તેની વીરતા કે પુરુષાભિમાનને પણ જણાવી
આપે છે. ॥ ૨ ॥

નિર્મર્યાસ્તુરુષઃ પાપાચારસમન્વિતઃ ॥

માનં ન લભતે સત્સુ ભિન્નચારિત્રદર્શનઃ ॥૩॥

(બાલ્મીકિ

જે પુરુષ નિર્મર્યાદ છે અને દુરાચારી છે અને જેનું

ચરિત્ર જુદાજ પ્રકારનું દેખાય છે તેવો માણસ સત્પુરૂષોમાં
માન પામતો નથી. ॥ ૩ ॥

एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिहकर्मसु ॥
कर्मणा मनसा वाचा श्रेयएवाऽऽचरेत्सदा ॥ ४ ॥
(व्यास)

ખરેખર મનુષ્યોનું જન્મસાફલ્ય એજ છે કે મન વચન
કર્મથી સર્વથા સદા સર્વનું શ્રેયજ કરવું. ॥ ૪ ॥
(વ્યાસ.)

निदं नीतिनिष्ठा यदिवास्तवंतु ॥
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेच्छम् ॥
अद्यैववा मरण मस्तु युगांतरे वा ॥
न्याय्यात्पथः प्रविचलंति पदं न धीराः ॥ ५ ॥
(भर्तृहरि)

નીતિમાં નિપુણ. (નીતિમાન.) પુરૂષો ભલે નિંદા કરે
કે સ્તુતિ કરે લક્ષ્મી ભલે આવે અથવા યથેચ્છ જતી રહે
મરણ ભલે આજજ થાઓ કે યુગાંતરમાં થાઓ પણ ધીર
પુરૂષો ન્યાયમાર્ગથી એક પગલું પણ પાછા હટતા નથી. ॥ ૫ ॥
(ભર્તૃ.)

યશઃ પીયૂષલિખિતા યાવન્નામાક્ષરાવલિઃ ॥
શ્રૂયતે પુરુષસ્તાવત્ અશરીરોઽપિ જીવતિ ॥૬॥

(ક્ષેમેદ્રઃ)

ન્યાં સુધી યશઃપ અમૃત વડે લખાયેલી નામાક્ષરની
પંક્તિ સાંભળવામાં આવે ત્યાં સુધી પુરુષનો ભલે દેહ
પડી ગયો હોય તોપણ તે જીવતોજ છે. ॥ ૬ ॥ (ક્ષેમેદ્ર.)

હર્ષશોકાદ્ભુતાઽઽયાસૈર્યોવાલદ્વ કૃષ્યતે ॥

ગુર્વીણાંસંપન્નાં રાજન્ સ કથંનામ ભાજનમ્ ॥

જે મનુષ્ય હર્ષ શોક આશ્ચર્ય એ વિગેરેના આયાસ
વડે આકર્ષાય ત્યાં સુધી તે વિશાળ એવી સંપત્તિઓનું
પાત્ર શી રીતે થઈ શકે. ॥ ૭ ॥

યજ્ઞદાન તપઃ પ્રભૃતિ ॥

યજ્ઞોદાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥

एवं कंठवेणाऽऽह गीताया मर्जुनं ह्यः ॥ १ ॥

યજ્ઞ દાન અને તપ એ મનીષિ પુરૂષોને પાવન કરનાર છે. એમ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે શ્રીમુખથી કહેલું છે. ॥ ૧ ॥

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मीत्युक्त्वा श्रीपार्थसारथिः ॥

यज्ञेषु जपयज्ञस्य श्रेष्ठतां स्पष्ट उक्तवान् ॥ २ ॥

યજ્ઞોમાં જપ યજ્ઞ હું છું એમ કહી શ્રી પાર્થ સારથી કૃષ્ણ ભગવાને બધા યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞની શ્રેષ્ઠતા સ્પષ્ટ કહી છે. ॥ ૨ ॥

दानं बहुविधं प्रोक्तं तत्र सात्विक उत्तमम् ॥

धर्ममर्थं च कामं च ब्रीडाहर्षभयानि च ॥

अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥ ३ ॥

દાન અનેક પ્રકારનાં છે તેમાં સાત્વિક દાન ઉત્તમ છે. ધર્મ અર્થ, કામ, વ્રીડા, હર્ષ, અને ભય એ છ દાનનાં અધિષ્ઠાન (સ્થાન) કહેવાય છે. ॥ ૩ ॥

પાત્રેભ્યો હીયતે નિત્ય મનપેક્ષ્ય પ્રયોજનમ્ ॥
કેવલં ત્યાગબુદ્ધ્યા યદ્ ધર્મદાનં તદુચ્યતે ॥૪॥

કાંઈપણ પ્રયોજનની અપેક્ષા રાખ્યા વીના ચોચ પા-
ત્રમાં જે કેવળ ત્યાગ બુદ્ધિથી આપવામાં આવે છે તે ધર્મ-
દાન કહેવાય છે. ॥ ૪ ॥

અર્થાર્થ સ્વાર્થબુદ્ધ્યા યજ્જનૈ નૂનં પ્રદીયતે ॥
તદર્થદાન મિત્યુક્તં કોવિદૈઃ સૂક્ષ્મબુદ્ધિભિઃ ॥૫॥

સ્વાર્થ બુદ્ધિ વડે એક દ્રવ્યમાંથી વિશેષ નફા દ્રવ્ય
કે અમુક સ્વાર્થ મેળવવા માટે જે દ્રવ્ય આપવામાં આવે
છે, તેને સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળા વિદ્વાને અર્થદાન કહે છે. ॥૫॥

પ્રયોજનં અપેક્ષ્યૈવ પ્રસંગાત્ યત્ પ્રદીયતે ॥
અનર્હૈ ચ રાગેષુ કામદાનં તદુચ્યતે ॥ ૬ ॥

જે અમુક પ્રયોજનને લીધે પ્રસંગથી આપવામાં આવે
છે અને રાગને લીધે વિવેક બુદ્ધિ ન રહેતાં રાગાંધ થઈ
આપવામાં આવે તેને રાગદાન કે કામદાન કહેવામાં આવે છે.

સંસદિ વ્રીડયા સ્તુત્યાચાર્થોઽર્થિભ્યઃ પ્રદીયતે ॥
પ્રદીયતે ચ યદ્દાનં વ્રીહાદાન મિતિ સ્મૃતમ્ ॥૭॥

સભામાં શરમથી અને રતુતિથી અધીં પુરૂષોને જે કાંઈ દેવાય છે તે વ્રીહદાન કહેવાય છે. ॥ ૭ ॥

**દૃષ્ટ્વા પ્રિયાણિ શ્રુત્વા વા હર્ષતોયત્ પ્રદીયતે ॥
હર્ષદાન મિતિ પ્રાહુર્દાનં તદ્દર્મચિંતકાઃ ॥૮॥**

પોતાને ગમતી (વધામણીની) વાત સાંભળીને કે જોઈને હર્ષથી જે દાન અપાય તે હર્ષદાન કહેવાય છે. ॥૮॥

**આક્રોશનાર્થહિંસાણાં પ્રતીકારાયયદ્ ભવેત્ ॥
દીયતે તાપંકર્તૃભ્યો ભયદાનં તદુચ્યતે ॥ ૯ ॥**

વત્ત સંહિતા.

હિંસક પુરૂષોના આક્રોશ માટે એક ઉપાય તરીકે તાપ ઉપજવનારાઓને જે દાન અપાય છે, તેને ભયદાન કહેવામાં આવે છે. ॥ ૯ ॥

**દેવદ્રિજ ગુરુપ્રાજ્ઞ પૂજનં શૌચ માર્જવમ્ ॥
બ્રહ્મચર્ય મહિંસાચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૦ ॥**

દેવતાઓ દ્વિજો ગુરુજનો અને પંડિતો એઓનું પૂજન શૌચ, સરલતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા એ શારીરિક તપ કહેવાય છે. ॥ ૧૦ ॥

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચયત્ ॥

સ્વાધ્યાયાભ્યસનંચેવ વાङ्મયંતપઉચ્યતે ॥ ૧૧ ॥

કોઈને ઉદ્વેગ ન ઉપજાવે એવું અને સત્ય પ્રિય તથા
હિતરૂપ વચન અને સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ એ વાङ્મય તપ
કહેવાય છે. ॥ ૧૧ ॥

મનઃ પ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌન માત્મવિનિગ્રહઃ ॥

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેત તપોમાનસ મુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યપણું (શાંતિ) મૌન આત્મસંયમ
અને ભાવની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ એ માનસિક તપ કહેવાય છે. ૧૨

શ્રદ્ધયા પરયા તપં તપસ્તત્ ત્રિવિધં નરૈઃ ॥

અફલાકાંક્ષિભિર્યુત્તૈઃ સાત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

આ ત્રણ પ્રકારનું તપ કૃળની આકાંક્ષા રાગ્યા વિના
પરમ શ્રદ્ધા રાખી યુક્ત ચિત્તથી પુરૂષો કરે તે તે સાત્વિક
કહેવાય છે. ॥ ૧૩ ॥

દ્વાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેઽનુપકારિણે ॥

દેશેકાલેચ પાત્રેચ તદ્દાનં સાત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૧૪॥

(ભગ. અ૦ ૧૭ મુ)

જેણે આપણે ઉપકાર ન કર્યો હોય તેવાને અર્થાત
 ઉપકારના બદલાની આશાથી નહીં પણ આ આપણે આપવું
 એ આપણી ફરજ ત્રિવા કર્તવ્ય છે એમ સમજી યોગ્ય દેશમાં
 યોગ્ય કાળમાં અને યોગ્ય પાત્રમાં જે દાન આપવામાં આવે
 તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ॥ ૧૪ ॥

॥ શાચ ॥

શૌચેયત્નઃ સદા કાર્યઃ શૌચમૂલો દિજઃ સ્મૃતઃ ॥

શૌચાચારવિગ્નસ્ય સમસ્તા નિષ્ફલાઃ ક્રિયાઃ ॥૧॥

શૌચમાં (પવિત્રતામાં) હુમ્મેશાં માણસે યત્ન રાખવો
કેમકે દ્વિજાતિપણાનું ખરું મૂળ શૌચ છે. શૌચ અને આચાર
એ બેથી જે રહિત હોય તેની સઘળી ક્રિયા નિષ્ફળ છે. ૧

શૌચં ન દ્વિવિધં પ્રોક્તં બાહ્યમાભ્યંતરં તથા ॥

જ્જલાભ્યાં સ્તંબાહ્યં ભાવશ્ચ દ્વિસ્તથાંસ્તરમ્ ॥૨॥

શૌચ બે પ્રકારનું છે એક બાહ્ય અને બીજું આંતર
મૃતિકાથી અને જળથી બાહ્યશુદ્ધિ થાય છે અને ભાવશુદ્ધિ
એ આંતર શૌચ ગણાય છે. ॥૨॥

અશૌચાણુદાં બાહ્યં બાહ્યાદાભ્યંતરં વરમ્ ॥

ઉમાભ્યાં તુ શુચિયઃ સ્યાત્સશુચિર્નેતરઃ શુચિઃ ॥૩॥

દત્તસંહિતા,

સાવ શૌચ (પવિત્રતા) ન રાખવા કરતાં બાહ્ય શૌચ
ઠીક છે અને તેના કરતાં આંતર શૌચ વધારે શ્રેષ્ઠ છે. આ
બંને પ્રકારનાં શૌચથી જે પવિત્ર હોય તેજ ખરેખર પવિત્ર
મણાય બીજો નહીં. ॥૩॥

[દત્તસં.]

અતીતેષ્વનપેક્ષાયે પ્રાપ્તેષ્વર્થેષુ નિર્મમાઃ ॥

શૌચ મેવપરં તેષાં યેષાં નોત્પદ્યતે સ્પૃહા ॥૪॥

જે વાત ભૂતકાળના પડદામાં જતી રહી તેમાં જેને
અપેક્ષાજ નથી. તેમજ પ્રાપ્ત અર્થમાં પણ મમતા રહિત
તથા જેને સ્પૃહાજ ઉત્પન્ન થતી નથી તેવા પુરૂષો સદા પ-
રમ શૌચમાંજ છે. ॥૪॥ (ભારત.)



સ્ત્રી ધર્મ ॥

સ્ત્રીભિર્મર્તૃવચઃ કાર્ય મેષ ધર્મઃ પરઃ સ્ત્રિયાઃ ॥

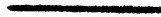
યાજ્ઞવલ્કય.

સ્ત્રીઓએ જેમ જાને તેમ પોતાના પતિની આજ્ઞાનું
પાલન કરવું એ તેનો પરમ ધર્મ છે. (યાજ્ઞવલ્કય).

પતિશુશ્રૂષયા સ્ત્રીणां दिव्यं ज्ञानं प्रवर्तते ॥

ક્ષેમદ્ર કવિ.

પતિની શુશ્રૂષાવડે સ્ત્રીઓને દિવ્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ
થાય છે. (ક્ષેમદ્ર કવિ)



સાર ગ્રહણ ॥

ગુણદોષૌ બુધો ગૃહણ ત્રિંદુક્ષ્વેડા વિવેશ્વરઃ ॥

શિરસા શ્લાઘતે પૂર્વે પરં કંઠે નિયચ્છતિ ॥ ૧ ॥

બાનિનરશીર્ષાણિ લોમશાનિ વૃહંતિચ ॥

ગ્રીવાઃ પ્રાતિવદ્ધાનિ તેષુ કિંચિત્સંકર્ણકમ્ ॥ ૨ ॥

શંકરે જેમ ચંદ્રમા અને ગરલ એ બન્નેનું પ્રહણ કર્યું પરંતુ ચંદ્રમાને મસ્તકપર ચડાવ્યો અને ગરલને કંઠમાં રાખ્યું તેમ ડાહ્યા માણસે ગુણ અને દોષ બન્નેનું ભલે પ્રહણ કરવું પણ ગુણને મસ્તક ઉપર ચડાવવો અને પારકા દોષને કંઠમાંજ રાખવા.

એવી તો મનુષ્યેની ઘણી જોપરીઓ જોવામાં આવે છે કે જે રૂવાડાંવાળી અને મોટી હોય છે અને ડોક સાથે ચાટેલ હોય છે પણ તેમાં કાનવાળી જોપરી ઢોકળ હોય છે. (બાકી ઘણેભાગે કાન વગરનીજ હોય છે)

बीजेयोनौ तथाऽहारे व्यवहारे च यः शुचिः ॥

तस्य कृच्छ्र गतस्थाऽपिना धर्मे रमतेमतिः ।

બીજમાં યોનિમાં, આહારમાં અને વ્યવહારમાં જે માણસ સદા પવિત્ર હોય છે તે ગમે તેવા કષ્ટમાં આવી પડે તો પણ તેની મતિ પાપમાં રમતી નથી. ॥

દીર્ઘસૂત્રતા ॥

રાગે દર્પેચ માનેચ દ્રોહે પાપેચ કર્મણિ ॥

અપ્રિયે ચૈવ કર્તવ્યે ચિરકારી પ્રશસ્યતે ॥

રાગમાં (ક્રોધના પ્રેમપાશમાં ફસાવામાં) અહંકાર કરવામાં, માનમાં દ્રોહ કરવામાં, પાપકર્મ આચરવામાં અને ક્રોધનું આપ્રય કરવામાં દીર્ઘસૂત્રી માણસ પ્રશંસાપાત્ર થાયછે.

બંધૂનાં સુહૃદાંચૈવ મૃત્યાનાં સ્ત્રીજનસ્ય ચ ॥

અવ્યક્તેષ્વ પરાધેષુ ચિરકારી પ્રશસ્યતે ॥

બંધુઓ, સજ્જનો, નોકરો અને સ્ત્રીવર્ગ તેઓના અસ્કુટ અપરાધમાં ચિરકારીપણું (દીર્ઘ સૂત્રતા) વખણાય છે.

સર્વેષાંઃ સુહૃન્નિત્યં સર્વેષાંચ હિતેરતઃ ॥

કર્મણા મનસા વાચા સ ધર્મ વેદ જાજલે ॥

મહા૦ શાંતિ મોક્ષધર્મ.

જે માણસ મન, વચન, કર્મથી સર્વનો સુહૃદ હોય સર્વના હિતમાં પ્રીતિવાળો હોય તેજ હે જાજલે અરેખર ધર્મને જાણે છે.

આપદાં કથિતઃ પંથા ઇન્દ્રિયાણા મસંયમઃ ॥

તજ્જયઃ સંપદાં માર્ગો યેનેષ્ટં તેન ગમ્યતામ્ ॥

દંદ્રિયો ઉચ્છૃંખલ રાખવી એ આપત્તિનો માર્ગ છે.
અને દંદ્રિયો ઉપર જય મેળવવો એ સંપત્તિનો માર્ગ છે.
હવે એ બેમાંથી જે માર્ગ રૂચિ કર થાય તે રસ્તે સુખેથી
ચાલવું.

વિદ્વદ્भिः शास्यमानोऽपि पापकर्मरतिर्नरः ॥

घृष्यमाण इवांगारो निर्मलत्वं न गच्छति ॥૧॥

પાપકર્મમાં પ્રીતિવાળા માણસને વિદ્વાનો ઉપદેશ કરે
તો પણ જેમ અંગારાને ગમે તેવી રીતે ઘસવામાં આવે તો
પણ નિર્મળ ન થાય તેમ તે નિર્મળ થતો નથી.

संत्यज्य शूर्पवद्दोषान् गुणान् गृह्णाति पंडितः ॥

दोषग्राही गुणत्यागी पल्लोलीवहि दुर्जनः ॥૨॥

પંડિત પુરૂષ સુપક્ષાની પેઠે દોષને કાઢી નાંખી (છોડી
દઈ) ગુણને ગ્રહણ કરે છે અને દુર્જન પુરૂષ આળણીની પેઠે
દોષને પકડી રાખે છે અને ગુણનો ત્યાગ કરે છે.

॥ રાજભક્તિ ॥

બાલોઽપિ નાઽવમંતવ્યો મનુષ્ય ઇતિ ભૂમિપઃ ॥

મહતીદેવતા હ્યેષા નરરૂપેણ તિષ્ઠતિ ॥ ૧ ॥

લલે રાજા ગાળક હોય તેા પણ આ પણ એક મનુ-
ષ્ય છે એમ માની તેનું અપમાન ન કરવું કેમકે તે મનુ-
ષ્યરૂપે એક મોટા દેવ છે [મનુ.]

અરાજકેહિ લોકેઽસ્મિન્ સર્વતો વિદ્રુતેભયાત્ ॥

રક્ષાર્થસ્ય સર્વસ્ય રાજાન મસૃજત્પ્રભુઃ ॥ ૨ ॥

પૂર્વે જ્યારે આ સમસ્ત લોક રાજા વિના લયથી ચારે
કેારથી ખળભળી ઉઠ્યો (સંસ્થા વિના) લોકોમાં બહુ અડ-
અડ પડવા લાગી ત્યારે એ લોકોની રક્ષા માટે વિધાતાએ
રાજાને ણનાવ્યો છે.

સોમાગ્ન્યર્કાનિલેંદ્રાણાં વિત્તાપ્તયોર્યમસ્યચ ॥

અષ્ટાનાં લોકપાલાનાં વપુર્ધારયતે નૃપઃ ॥ ૩ ॥

(મન)

ચંદ્રમા, અગ્નિ, સૂર્ય, વાયુ, ઇંદ્ર, કુબેર અને વરુણ
તથા યમ એ આઠ લોક પાલના અશ રાજાના શરીરમાં
રહેલા છે ॥ (મનુ.)

જન્મન્યેવોપકારિત્વં પિત્રોઃ સર્વત્રચ પ્રભોઃ ॥

અધિકાઃ પિતૃઘાતિભ્યઃ પાપિનઃ સ્વપ્રભુદ્રુહઃ ॥૪॥

(રાજતરંગિણી)

માતાપિતાનો ઉપકાર માત્ર જન્મ આપવામાંજ છે.
પણ ધણીનો કે રાજાનો ઉપકાર તો સર્વત્ર છે માટે પેતાના
સ્વામીનો કે રાજાનો દ્રોહ કરનાર મનુષ્યો પિતૃઘાતકના કરતા
પણ વિશેષ પાતકી છે. (રાજતરંગિણી.)

॥ ધૈર્યમહિમા ॥

શોકસ્થાનસહસ્રાણિ ભયસ્થાનશતાનિચ ॥

દિવસે દિવસે મૂઢ માવિશન્તિ ન પંડિતમ્ ॥૧॥

હજારો શોકનાં સ્થાનો છે અને સેંકડો ભયનાં સ્થાનો છે પણ તે દિવસે દિવસે મૂઢ પુરૂષોના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે પણ પંડિતોને તે અસર કરી શકતાં નથી.

ચલંતિગિરયઃ કામં યુગાન્તપવનાહતાઃ ॥

કૃચ્છ્રેઽપિન ચલત્યેવ ધીરાણાં નિશ્ચલં મનઃ ॥૨॥

મહા પ્રલયકાળના પવનથી આગાત પામેલા પર્વતો ભેંકે ચળી જાય છે પણ ધીર પુરૂષોનું નિશ્ચલ (અકમ્) મન કોઈ દિવસ મહાકાળમાં પણ ચલાયમાન થતું નથી. ॥

મૃતંવા યન્નિવાનઠં યોજીતમનુશોચતિ ॥

દુઃસ્વેન લભતે દુઃસ્વં દ્વાવનર્યૌ પ્રપદ્યતે ॥ ૩ ॥

જે વસ્તુનો નાશ થઈ ગયો કિંવા જે વસ્તુ આપણા હાથમાંથી જતી રહી તેનો જે માણસ પાછળથી શોક કરે છે, તેને એક દુઃખમાંથી પછી બીજું દુઃખ પેદા થાય છે એમ બે અનર્થ સાથે પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રદારૈઃ સુસૈશ્વૈવ વિત્તસ્ય ધનેનવા ॥

મગ્નસ્ય વ્યસનેકૃચ્છ્રે ધૃતિઃ શ્રેયસ્કરી નૃપ ॥

હો રાજા (યુધિષ્ઠિર) પુત્ર, સ્ત્રી ધન સુખ એ આદિને
જેને વિયોગ થયો હોય અને જે મહા કષ્ટજનક દુઃખમાં
નિમગ્ન થયો હોય તેને ધૈર્યજ શ્રેયસ્કર છે.

ધૈર્યેણ યુક્તં સતતં શરીરં ન વિશીર્યતે ॥

વિશોકતાસુખં ઘટે ઘટેચાઽરોગ્ય મુત્તમમ્ ॥

આરોગ્યાચ્ચ શરીરસ્ય સપુન વિંદતેશ્રિયમ્ ॥ ૫ ॥

નિરંતર ધૈર્ય રાખવાથી તેનું શરીર શિથિલ થતું નથી
વળી શોકની અસર ન થવાથી ચિત્ત શાંતિમાં રહેવાને
હીધે તેને સુખ અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અને શ-
રીરના આરોગ્યથી તે ફરી વાર ગયેલી લક્ષ્મીને પાછી
મેળવે છે. ॥

અનિત્યં યૌવનંરૂપં જીવિતં દ્રવ્યસંચયઃ ॥

આરોગ્યં પ્રિયસંવાસો ગૃધ્યેત્તત્ર ન પંડિતઃ ॥ ૬ ॥

યૌવન રૂપ જીવિત દ્રવ્યસંચય, આરોગ્ય અને પ્રિય
સંગતિ એ અનિત્ય છે એમ સમજી સમજી માણસે તે
વિષયમાં કાળની ઇર્ષ્યા ન કરવી. (મહાભારત)

લક્ષ્મીપ્રભાવઃ ॥

વિત્તાઽઽયત્તઃ સદાધર્મઃ કામોવિત્તનિબંધનઃ ॥

વિત્તાઽઽયત્તાનિવિત્તાનિ વિત્તં જીવિતવર્ધનમ્ ॥૧॥

ધર્મે સદા દ્રવ્યધીન છે કેમકે ધન વીના ધર્મ ક્યાંથી
જાય ? કામ (વિષયવાસના પૂરી પાડવી તે) પણ ધનને
આધીન છે, મનુષ્યોનાં ચિત્તો પણ દ્રવ્યને વશ છે. અને
દ્રવ્ય જીવિતની પણ વૃદ્ધિ કરનાર છે.

રૂપંવેષૈર્વલં મૃત્યૈ રુત્તમૈર્માન મર્થિભિઃ ॥

મહાકુલવિવાહૈશ્ચ કુલં ક્રીणाતિ વિત્તવાન્ ॥૨॥

વિત્તવાન્ (ધનિક) પુરૂષ વેષોવડે રૂપને અને ઉત્તમ
મૃત્યોવડે (નાકરો રાખી) જળને મેળવે છે, યાચકોવડે માન
મેળવે છે અને મહા કુળવાન્ સાથે વિવાહથી જોડાઈ
કુલીનતાને ખરીદી લે છે. ॥૨॥

મિષગ્મૈષજ્યામ્યાં તરતિ ધનવાન્ રોગવિપદં ॥

ધનેનાંધશ્ચક્ષુર્યુત ઇવ ચરત્યર્પિતકરઃ ॥

ધનૈઃ સત્કારાર્ચાં જગતિ ગતજીવોઽપિ લભતે ॥

ધનેન પ્રાપ્નોતિ પ્રગુણગુરુ મારાધ્ય સુગતિમ્ ॥૩॥

ધનવાન્ માણસ વૈદ અને ઔષધની સહાયતાવડે રો-

ગની વિપત્તિને તરી જાય છે અને ધનવાન માણસ આંધળો હોય તોપણ ધનવડે (નોકર રાખી લઇ) તેનો હાથ ઝાલી કેમ જાણે દેખતો હોય તેમ ચારે કોર કર્યા કરે છે. જગતમાં નિર્જીવ વસ્તુ પણ (શબ પણ) જો પૈસા હોય તો સત્કાર પણ આદિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને ધનવડે ઉત્તમ ગુરૂનું આરાધન કરી સદ્ગતિ પણ મેળવી શકાય છે. ॥ ૧૧ ॥

સેવ્યંતેઽર્થાર્થિભિર્ભૂષા જયજીવેતિવાદિભિઃ ॥

સ્યાચ્ચેન્ન ધનસંબંધઃ કઃ સેવ્યઃ કશ્ચસેવકઃ ॥૪॥

અર્થની ઇચ્છાવાળા ચાચકો રાજા પાસે જઈ “ મહારાજ આપનો જય થાઓ, આપ જીવતા રહો એમ બોલી રાજાને સેવે છે. જો ધનસંબંધ ન હોય તો કોણ સેવ્ય છે અને કોણ સેવક છે. ॥ ૪ ॥

સદૃશે પુરુષત્વેઽપિ તુલ્યપાદકરોદરે ॥

एकः प्रभुः परोदास इति वित्तविजृम्भितम् ॥ ५ ॥

પુરુષપણું સમાન છે તેમજ હાથ, પગ, પેટ વિગેરે સમાન છે છતાં એક સ્વામી ગણાય છે અને બીજો દાસ કહેવાય છે એ સઘળો દ્રવ્યનો જ માત્ર વિલાસ છે. ॥ ૫ ॥

सर्वे धनमदांधस्य प्रातः प्रातर्धनाऽऽशया ॥

सेवां विधातुं धावन्ति त्रिविधाऽऽराधनोद्यमैः ॥६॥

બધાં માણસો દરરોજ પ્રાતઃકાળમાં ધનની આશાવડે દ્રવ્યના મદથી આંધળા બની ગયેલા ધનવાનની સેવા કરવાને દોડે છે અને નોખા નોખા સેવાના ઉપાયોવડે તેને પ્રસન્ન કરવાને મથે છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધો વેતાલ વદ્યસ્ય મોગ્યસ્તસ્યૈવ ભૂપતિઃ ॥

શેષાઃશીતાઽસ્તપશ્રાંતાઃ દિનાન્તેયાંતિ નિષ્ફલાઃ॥૭॥

વશાવતારચરિત.

વેતાલની પેઠે જેને રાજા સિદ્ધ થાય છે. (સાધનવડે વશીભૂત થઈ જાય છે) તેનેજ તે ભોગ્યરૂપે કામ લાગે છે બીજા બિચારા ટાઢ તહકો વિગેરે સહન કરી સાયંકાલે નિષ્ફળ (વીલે મોઢે) પાછા ચાલ્યા જાય છે. ॥ ૭ ॥

ન ધનં ધન મિત્યાહુર્ધનમર્જનયોગ્યતા ॥

હીયતે હિ ધનં પુંસાં યોગ્યતા તુ ન હીયતે ॥૮॥

વસ્તુતાયે જોવામાં આવે તો ધન એ કાંઈ ધન નથી પણ ધન મેળવવાને લાયક થવું (તેવી યોગ્યતા મેળવવી) તજ ખરેખર ધન છે. કેમકે મેળવેલું ધન કાળે કરી ક્ષય પામી જાય છે પણ પુરૂષોએ મેળવેલી યોગ્યતા કદી પણ ક્ષીણ થતી નથી. ॥ ૮ ॥

પતંતિ સ્વહગધારાસુ વિશંતિમકરાલયમ્ ॥

દુષ્કરં કિંનુદ્વંતિ કષ્ટ મર્થાર્થિનોનરાઃ ॥ ૯ ॥

અર્થની લાલસાવાળા મનુષ્યો અડગની ધારાઓમાં જં-
પલાઈ પડે છે. સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે અને મહા દુઃકર
એવું કયું કષ્ટ તેઓ નથી સ્વીકારી લેતા. ॥ ૯ ॥

તિર્યક્ત્વં મજતુ પ્રતારયતુ વા ધર્મક્રિયાકોવિદં ॥

હંતુ સ્વાંજનનીં પિવત્વપિસુરાં શુદ્ધાંવધૂમુદ્ગતુ ॥

વેદાન્નિંદતુ વા હિનસ્તુ જનતા કિંવાન્યા ચિંતયા ॥

લક્ષ્મીર્યસ્ય ગૃહે સર્વ મજતિ પ્રાયોજગદ્રંઘતામ્ ૧૦

ભલે આડાઈ કરતો હોય ધાર્મિક પુરૂષોને ભલે છેત-
રતો હોય, પોતાની માતાને ભલે મારતો હોય, ભલે સુરાપાન
કરતો હોય, ભલે શુદ્ધ એવી વધૂનો ત્યાગ કરતો હોય,
ભલે વેદોની નિંદા કરતો હોય અને જનસમૂહની હિંસા
કે હાનિ થાય તેવું કરતો હોય પણ એ સઘળી વત એક
બાબુ જતી રહે છે અને જેના ઘરમાં લક્ષ્મી હોય તેજ
ઘણે ભાગે જમતમાં વંદતાને પામે છે. ॥ ૧ ॥

આલસ્યં સ્થિરતામુપૈતિ મજતે ચાપલ્યમુદ્યોગિતામ્

મૂકત્વંમિતમાષિતાં વિતનુતે મૌરવ્યંભવેદાર્જવમ્ ॥

પાત્રાઽપાત્રવિચરણદિપ્તિદિયા ચચ્છત્યુદારાત્મતામ્

માતર્લાક્ષ્મિ ! તવપ્રસાદશતોદોષા અપિસ્યુર્ગુણાઃ ૧૧

આલસ્ય એ એક સ્થિરતારૂપ ગણાય છે. ચપળતા એ ઉદ્યોગીપણાના રૂપમાં ખપે છે. મૂંગાપણું (મૂઠ્ઠા) મિત્ર-
માર્ષિપણામાં ગણવામાં આવે છે. મૂર્ખતા હોય તો તે સર-
લતામાં ગણાય છે, પાત્ર અપાત્રની ખબર ન હોય તો તે
ઉદારતામાં ગણવામાં આવે છે એવી રીતે હે લક્ષ્મીમાતા !
તારા પ્રસાદથી (તારી મહેરબાનીથી) દોષો પણ ગુણરૂપ બની
જાય છે. ॥ ૧૧ ॥

॥ ઔદાર્ય ॥

कर्णस्त्वचं शिविर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः ॥

ददौ दधीचिरस्थीनि नास्त्यदेयं महात्मनाम् ॥

કર્ણ પોતાની ત્વચા યાચકને આપી હતી. શિબિર-
જાએ માંસ જીમૂતવાહને જીવ અને દધીચિ ઋષિએ અસ્થિ
આપતાં આંચકો ખાધો ન હતો એથી નકી થાય છે કે
મહાત્માઓને અદેય (ન દેવા યોગ્ય) કશું નથી. ॥૧॥

प्राणैःस्वैः प्राणिनः पान्ति साधवः क्षणभंगुरैः ॥

दध्यह् शिविप्रभृतयः कोविकल्पोधरादिषु ॥ २ ॥

(શ્રીભાગવત)

દધ્યહ્ ઋષિ અને શિબિરજા એ વિગેરે સત્પુરુષો

પોતાના ક્ષણભંશુર પ્રાણોવડે પ્રાણિઓની રક્ષા કરે છે તે
પછી પૃથિવી વિગેરે બાહ્યવસ્તુથી કોઈની રક્ષા થતી હોય તે
તેમાં તે શો વિકલ્પ છે [શો સવાલ છે.] ॥ ૨ ॥

આયાતિ ધાતુરાદેશાત્તદાદિદં પલાયતે ॥

ન ત્યાગેન ન ભોગેન ક્ષયતે રક્ષ્યતે ધનમ્ ॥ ૩ ॥

ધન વિધાતાની ઇચ્છાથી આવે છે અને તેનીજ ઇ-
ચ્છાથી પાછું પલાયન કરી જાય છે બાકી ત્યાગથી કે ભોગથી
તેનો ક્ષય થતો નથી પણ રક્ષણ થાય છે.

નિર્બંધાદપિલુબ્ધેન નિરુદ્ધંબદ્ધમુષ્ટિના ॥

નિર્યાત્યલક્ષિતં ક્ષિપ્રં મત્સ્યપુચ્છોપમં ધનમ્ ॥ ૪ ॥

બદ્ધમુષ્ટિ થઈ રહેલા લોભી માણસે આગ્રહથી રાકી
રાખેલું છતાં પણ મત્સ્યપુચ્છની પેઠે ધન અલક્ષિત રીતે
(અબર ન પડે તેમ) તરત છટકી જાય છે. ॥ ૪ ॥

કુર્વન્તિસુધિયો યત્નાદેતદર્થં ધનાર્જનમ્ ॥

આર્તોપકારસંતોષઃ કદાચિલ્ભ્યતે ધનાત્ ॥ ૫ ॥

સહયુદ્ધિવાળા પુરૂષો યત્નથી એટલા મોટા ધનનું
ઉપાર્જન કરે છે કે કદાચિત્ આર્ત પુરૂષોનો ઉપકાર કરવાથી
થતો સંતોષ ધનથી મેળવી શકાય ॥ ૫ ॥

ક્ષણેનૃદ્ધિં વ્રજતાં ક્ષણાત્ ક્ષયમુપેયુષામ્ ॥

घनानां च धनानां च केन विज्ञायते गतिः ॥६॥

વરસાદના વાદળાં અને ધન એ બન્ને વસ્તુ ક્ષણ વારમાં વૃદ્ધિ પામી જાય છે અને ક્ષણવારમાં ક્ષયને પણ પામી જાય છે તેની ગતિ કોઈનાથી કળી શકાતી નથી ॥૬॥

गुप्तं विनष्टंप्रकटं निष्टं कीर्णं विनष्टं मिलितं विनष्टम् ।
स्वयं विनष्टं परतो विनष्टं दीनार्तदत्तं द्रविणं न नष्टम् ७

ધનનો જ્યારે જવાનો સમય આવે ત્યારે છાતુ ગુપ્ત રાખ્યું હોય તો ત્યાંથી પલાયન કરી જાય છે પ્રકટ રૂપે પ્રસિદ્ધિમાં હોય તો પણ નાશ પામી જાય છે ને એ નોખે સ્થળે પાથરી નાખ્યું હોય તો પણ જતું રહે છે તરતમાં મર્યું હોય તો પણ જોતજોતામાં વહું જાય છે વખતે પોતાની મેળે નાશ પામી જાય છે વખતે કોઈ ખીજના હાથથી તે જતું રહે છે ખરીરીતે જોતાં દીન (ગરીબ) અને આર્ત (દુઃખિત) પુરૂષને જે ધન આપ્યું તેનો કોઈ દિવસ નાશ થતો નથી ॥ ૭ ॥

मृत्पाषाणगुणैः सुवर्णमणिभिः शुक्त्यस्थिभिर्मौक्तिकै
लोकै मूढतमे धनं धनमिति व्यक्त्या प्रसिद्धिगतैः ॥
यः कोषः क्रियते न तस्य रुचिरं पश्यामि किंचित्फलम्
निःशेषाश्रितमृत्युबांधवसुहृद्दीनार्थिदानां विना ॥८॥

સોનું મણિ વિગેરે કે જે એકબીજાની માટી અને પથ્થર
રૂપ છે. તેમજ છીપના અસ્થિરૂપ મોતિઓ છે એ
બધું અતિ મૂઢ એવા સાંસારિક લોકોમાં ધન એવા નામથી
પ્રસિદ્ધ છે. અને એ સર્વનો જે ખજાનો ભરવામાં આવે છે
તેનું ખર્ચ સુંદર રૂળ હોય તો તે નિઃશેષ આશ્રિતવર્ગ
નોકરો બાંધુજન સુહૃદ્વર્ગ દીન પુરૂષો અને ગરીબ યાચકો
એઓને દાન કર્યા વિના બીજું કશું નથી ॥૮॥

दानं भोगो नाश स्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ॥
यो न ददाति न भुंक्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥९॥

દાન ભોગ અને નાશ એ ત્રણગતિ દ્રવ્યની છે જે
પુરૂષ કોઈને દાન પણ કરતો નથી અને પોતે પણ ભોગવતો
નથી તેની છેવટ ત્રીજી ગતિ [નાશ] થાય છે ॥ ૯ ॥

यद्ददासिविशिष्टेभ्यो यच्चाऽश्रासिदिनेदिने ॥
तत्तेवित्तमहंमन्ये शेषं कस्याऽपि रक्षसि ॥ १० ॥

જે કોઈ તું ઉત્તમ સત્પ્રાત્રને આપે છે અને જે કોઈ
તું પોતે પ્રતિદિન ભોગવે છે તેજ ધન તારૂં છે બાકીનું તો
તું કોઈને માટે માત્ર સાચવી રાખે છે. ॥ ૧૦ ॥

औदार्यस्य प्रकारास्तु बहवः संति भूतले ॥
औदार्यं तत्परं प्रोक्तं मनसो या विशालता ॥

અત્ર શ્રીરામવાક્યાનિ શ્રૂયંતાં શ્રદ્ધાઘ્નિ ॥૧૧॥

આ પૃથ્વી ઉપર ઉદારતાના અનેક પ્રકારો છે પરંતુ સર્વથી ઉત્તમ ઉદારતા તો મનની વિશાળતા છે ॥ આ વિષયમાં શ્રીરામચંદ્રજીના વચન તું પરમ શ્રદ્ધાથી સાંભળા ૧૧

इयं सराष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला ॥

मया विसृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥ १२ ॥

(दशरथसमीपे रामवाक्यम्)

આ સમગ્ર પૃથિવી રાજધાની દેશ વિગેરે સહિત મનુષ્યો સહિત [આગાદ] ધન ધાન્યથી ભરેલી હું ખુશીથી મૂકીદઉં છું તેના ઉપરથી હું મારો રાજગાદીની માલેકીનો હક ઉઠાવી લઉં છું તે સુખેથી આપ ભરતને આપીશો. ॥૧૨॥

(દશરથને રામકહે છે.)

॥ पितृभक्ति ॥

न सत्यं दानमानौ वा यज्ञोवाऽऽप्याप्तदक्षिणः ॥

तथा बलकरा सीते यथा सेवापितुर्मता ॥ १ ॥

હેસીતે સત્ય દાન, માન કે બહુદક્ષિણાવાળો યજ્ઞ એ સર્વ એકું બળ નથી આપતાં કે જે બળ પિતાજીની સેવા આપે છે ॥ ૧ ॥

સ્વર્ગો ધનંવા ધાન્યંવા વિદ્યાઃ પુત્રાઃ સુખાનિચ ॥
ગુરુવૃત્યુરોધેન ન કિંચિદપિ દુર્લભમ્ ॥ ૨ ॥

સ્વર્ગ ધન ધાન્ય વિદ્યા પુત્ર અને સુખો એમાનું કશું
પણ ગુરુજનની વૃત્તિને અનુકુળ રહેવાથી તેની આજ્ઞા પાળ-
વાથી દુર્લભ નથી ॥ ૨ ॥

॥ અહિંસા ॥

અહિંસાયાઃ પરોધર્મો જ્યાયાનૈવાઽસ્તિકશ્ચન ॥

[શાંતિપર્વ]
અહિંસાના જેવો બીજો કોઈ ધર્મ એટલે નથી ॥
શાંતિપર્વ.

યદ્ધ્યાયતિ યત્કુરુતે ધૃતિં વગ્નાતિયત્રચ ॥

તત્તદાપ્રોત્યયત્નેનયોઽનિસ્તિન કિંચન ॥ ૧ ॥

જે વાતનો વિચાર કરે જે ક્રિયા કરે અને જેમાં ધીરજ
થી મનને બાંધે છે તે સર્વ વગર યત્ને તે પુરૂષને આવી
મળે છે કે જે કદીપણ કોઈની હિંસા કરતો નથી ॥ ૧ ॥

યોઽનિસકાનિ ભૂતાનિ હિનસ્ત્યાત્મસુસ્વેચ્છયા ॥

સજીવંશ્ચ મૃતશ્ચૈવ ન ક્વચિત્સુખ મેધતે ॥ ૨ ॥

મનુ०)

જે માણસ પોતાને દુઃખ ન આપનારાં બીચારાં અહિં
સક પ્રાણીઓની પોતાના સુખની ઇચ્છાથી હિંસા કરે છે
તે જીવતાં કે મરીગયા પછી કયાંય સુખ પામતો નથી ॥૨॥

दुःखं ददाति योऽन्यस्य ध्रुवं दुःखं सर्विंदति ॥

तस्मान्नकस्यचिद्दुःखं दातव्यं दुःखभीरुणा ॥ ३ ॥

(महाभारत)

જે બીજાને દુઃખ આપે છે તેને પોતાને અવશ્ય દુઃખ
પ્રાપ્ત થાય છે માટે દુઃખથીર માણસે બીજાને દુઃખ ન
આપવું ॥ ૩ ॥

कृत्याकृत्य विचारोऽयं कृत्स्नो वक्तुं न शक्यते ॥

तथाऽपि तस्ययत् किञ्चिद्दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ॥१॥

આ કૃત્યા કૃત્ય વિમર્શ (કૃત્યાકૃત્ય સંબંધી વિચાર)
સંપૂર્ણ રીતે વાણીમાં કે લેખિનીમાં લાવી શકાય તેવો નથી
તો. પણ જ્ઞાસુઓને માટે તેની દિશામાત્ર અહીં (આ લેખમાં
દેખાડવામાં આવી છે. ॥ ૧ ॥

बहवोऽर्थानिबन्धेऽस्मिन् संक्षेपेण निरूपिताः ॥

प्रीयतां तेन भगवान् सर्वात्मा जगदीश्वरः ॥ २ ॥

સંક્ષેપવડે આ નિબંધમાં અનેક અર્થો બતાવવામાં
આવ્યા છે તે વડે ભગવાન સર્વાત્મા જગદીશ્વર પ્રસન્ન
થાઓ ॥ ૨ ॥

વિનાવિશ્વેશમન્યઃ સર્વજ્ઞત્વં ન કુત્રચિત્ ॥

અતોઽત્ર સ્વલિતં ચેત્તત્ ક્ષંતવ્યં સુમહાશયૈઃ ॥૩॥

આ જગતમાં ઈશ્વર વિના સર્વજ્ઞતા કોઈનામાં નથી
જેથી આ નિબંધમાં પણ કાંઈ અપૂર્ણતા કે ખામી કે ભૂત
જોવામાં આવે તો તે ઉત્તમ મહાશયોએ ક્ષંતવ્ય છે ॥ ૩ ॥

સર્વેઽત્ર સુખિનઃ સંતુ સર્વે સંતુનિરામયાઃ ॥

સર્વેભદ્રાણિ પश्यंतુ માકાશ્ચિદ્દુઃખ માપ્નુયાત્ ॥

इति व्यासवचः सत्यं श्रुत्यादित्यर्थये प्रभुम् ॥४॥

આ વિશ્વમાં સર્વ સુખી થાઓ સર્વ આરોગ્ય ભોગવો
સર્વ કલ્યાણને જુઓ અને કોઈપણ દુઃખ ન પામે આ
પ્રમાણેનું વ્યાસ ભગવાનનું વચન સત્ય થાઓ એમ હું પ્રભુ
પ્રત્યે પ્રાર્થના કરું છું ॥ ૪ ॥

यो यजुर्वेदभाष्याऽऽदे निर्माता समहीधरः ॥

अभवद्यत्कुले धीमान् विद्वद्गृन्दशिरोमणिः ॥

उत्पद्य वेणीदत्ताऽऽद्या अभवन् यत्कुले बुधाः ॥

તાસ્મિન્નેવ કુલેજાતો વત્સગોત્રસમુદ્રવઃ ॥
 આહિચ્છત્રો દિજઃ શ્રીમાન્ મૂલશઙ્ગર નામકઃ ॥
 દયારામઃ પિતા યસ્ય ગોપાલશ્ચ સહોદરઃ ॥
 પુત્રા અમૃતલાલાદ્યા અવલી જનની તથા ॥
 આસીત્પિતામહો યસ્ય શ્રી લીલાધર નામકઃ ॥
 આસન્ કેવલરામાદ્યાસ્તથા યસ્ય પિતૃવ્યકાઃ ॥
 સૌરાષ્ટ્રરાજ્યશાલાયાં મુખ્યઃશિક્ષાગુરુશ્ચયઃ ॥
 આસીદ્યસ્ય સ્થિતિઃ પૂર્વ નારાયણસરસ્યપિ ॥
 અવસન્ જામનગરે સાંપ્રતં યસ્ય પૂર્વજાઃ ॥
 કૃત્યાઽકૃત્ય વિમર્શોયં કૃતસ્તેન યથામતિ ॥
 તેન સન્તઃ પ્રસીદન્તુ પ્રીયતાંચ મહેશ્વરઃ ॥ ૭ ॥

જેમણે શુક્લ યજુર્વેદ ભાષ્ય વિગેરે (મંત્રદીપ નામનું
 શુક્લ યજુર્વેદ ભાષ્ય મંત્ર મહોદધિ-નૌકા (મંત્ર મહોદધિ
 વ્યાખ્યા) મંત્ર નિઘંટુ અને વિષ્ણુભક્તિ કલ્પલતા વિવરણ
 વિગેરે) રચેલા છે. તે વિદ્વાનોના સમૂહના શિરોમણિરૂપ
 લીલાધર નામના વિદ્વાન પુરૂષ જે કુલમાં થયા હતા, (જે
 ઉપરથી ૧૬૪૫ માં હયાત હતા એમ જણાય છે.)

ખીન્ન વેણીદત્ત ભટ્ટ આદિ પંડિતો પણ (જેને તક વાગીશ ભટ્ટાચાર્યનો ઈલ્કાળ મડ્યો હતો) તે જે કુલમાં ઉત્પન્ન થયા હતા તેજ કુલમાં જેની ઉત્પત્તિ થયેલી છે નાતે જે પ્રનોશ છે જેનું વત્સ ગોત્ર છે. મૂલશંકર નામ છે જેના સહોદર (જ્યેષ્ઠબંધુ) ગોપાળ (ગોપાળજી-મૂળુવાળા દરગાહ સાહેબના વૈધરાજ શાસ્ત્રી તે) છે જેના અમૃતલાલ આદિ પુત્રો તથા જેની માતાનું નામ અવલી હતું જેના પિતામહનું નામ લીલાધર ભટ્ટ હતું તેમજ શાસ્ત્રી કેવળરામ આદિ જેમના કાકાઓ હતા.

જે હમણાં સૌરાષ્ટ્ર (સૌરાષ્ટ્રની-જૂનાગઢની) રાજકીય પાઠશાળાના મુખ્ય શિક્ષા ગુરૂ છે. પૂર્વકાલમાં જેની સ્થિતિ કેટલાક સમય સુધી ન.રાયણ સરોવરમાં પણ થઈ હતી અને જેના પૂર્વજો (બાપદાદાઓ) હમણાં જામનગરમાં રહેતા હતા.

તે પુરૂષે આ કૃત્યાકૃત્ય વિમર્શ એ નામનો નિબંધ યથામતિ કરેલો છે એથી સત્પુરૂષો પ્રસન્ન થાઓ અને મહેશ પણ પ્રસન્ન થાઓ એમ અભ્યર્થના છે. ॥ ૭ ॥

नवषण्णंदैकमिते विक्रमसंवत्सरे निबन्धोऽयम् ॥

ग्रथितोऽस्ति जीर्णदुर्गे रैवतकाद्रेः समीपतरभागे॥६॥

સમગ્ર શ્લોક સંખ્યા ૪૬ ?

વિક્રમ સંવત ૧૯૧૯ ની સાલમાં આ નિબંધ

